

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM
DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HATIRLAMA VE UNUTMA KÜLTÜRÜ:
GEÇMİŞLE YÜZLEŞME BAĞLAMINDA
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Buket ÖZDEMİR

2501151183

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Güven Gürkan ÖZTAN

İSTANBUL 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : BUKET ÖZDEMİR Numarası : 2501151183
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER Danışmanı : DR. ÖĞR. ÜY. GÜVEN GÜRKAN ÖZTAN
Tez Savunma Tarihi : 27.06.2019 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "HATIRLATMA VE UNUTMA KÜLTÜRÜ: GEÇMİŞLE YÜZLEŞME BAĞLAMINDA TÜRKİYE ÖRNEĞİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / YETERLİLİĞİ LA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. ÖMER TURAN		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜY. GÜVEN GÜRKAN ÖZTAN		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜY. SİNAN YILDIMAZ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. EMİNE ZEYNEP SUDA		
2- DOÇ. DR. CEMİL BOYRAZ		

ÖZ
HATIRLAMA VE UNUTMA KÜLTÜRÜ: GEÇMİŞLE YÜZLEŞME
BAĞLAMINDA TÜRKİYE ÖRNEĞİ
BUKET ÖZDEMİR

Bu çalışmada geçmişle yüzleşme bağlamında Türkiye, hatırlama ve unutma kültürü kapsamında incelenmektedir. Toplumların hafızasının hatırlama ve unutma yolu ile inşa edildiğine değinilmekte, belleğin kimlik, tarih, hakikat ve adalet ile olan ilişkiselliği geçmişle yüzleşme bağlamında tartışılmaktadır. Bireyler, kolektif kimlik ile ortak bir geçmiş, kimlik ve değerler etrafında bir araya getirilmekte ve kurulan bu zemin, oluşturulan bellek ve tarih ile sağlamlaştırılmaktadır. İnşa edilen kolektif hafızanın içeriği yönetenler/iktidar tarafından belirlenmektedir. Resmi bellek olarak da tanımlanan bu hafızada neyin hatırlanıp neyin unutulacağına dair ayıklama yapılmaktadır. Bu durum, hatırlamanın ve unutmanın, toplumların geçmişiyle kurduğu ilişkiadaki rolünün, ideolojik bir boyutu olarak değerlendirilmektedir. Resmi belleğin kapsamı dışında kalan diğer bellekler ise canlı bellek olarak adlandırılmaktadır. Başka bir deyişle canlı bellek, maruz kalınan bellektir. Fail olarak olayların yükünü çekmiş, acısını yaşamış insanların inşa ettiği bellektir. Resmi belleğin genel tutumu unutma üzerine kuruluyken, bu hafıza dışında kalan canlı bellek, hafıza ve hatırlama talep etmektedir. Bu çalışmada belleğin tarih ile kurduğu çatışmalı ilişki hakikat ve adalet ile kurduğu ilişki üzerinden ele alınmaktadır. Hafızanın artık değişen misyonu ile hakikatleri temsil ettiği görülmektedir. Hakikat ve adalet talebi aynı zamanda hafıza talebidir.

Hatırlama kültürünün bir yöntemi olarak ele alınan geçmişle yüzleşme kavramı, bu çalışmada geçmişteki insan hakkı ihlallerinden olan faili meçhul cinayetlerle yüzleşme olarak ele alınmaktadır. Geçmişle yüzleşme; demokratik ve barışçıl toplum inşa sürecinde geçmişin ağır insan hakkı ihlallerinin toplumda yarattığı tahribatı onarmanın bir yolu olarak görülmektedir. Geçmişle yüzleşmenin en önemli aşaması hakikatlerin ortaya çıkarılmasına yönelik olan mücadelenin yürütüldüğü süreçtir. Bu süreçte hakikat hakkının kolektif boyutu ve onarıcı adalet arayışının bir neticesi olarak Hakikat Komisyonları devreye girmektedir. Araştırma kapsamında geçmişle yüzleşebilen dünya deneyimlerinden yola çıkılarak komisyonların işlevi ve

içeriği aktarılmaktadır. Bununla birlikte henüz resmi düzlemde komisyonların kurulmasının mümkün olmaması sonucu sivil toplum kuruluşlarının yürüttüğü gayri resmi projelerin geçmişle yüzleşme sürecini başlatabilecek bir etkiye sahip olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda da yakınlarını siyasi cinayetlerde kaybedenlerin kurmuş olduğu Toplumsal Bellek Platformu incelenmektedir. Farklı kuşakları hakikat ve adalet arayışında bir araya getiren platform, yaşanan insan hakkı ihlallerini unutturmamaya çalışmaktadır. Ayrıca kendi davaları ve benzer hak ihlalleri davalarını takip ederek, resmi kanallara başvurularla bulunarak cezasızlık ve zaman aşımı ile mücadele etmektedirler. Geçmişle yüzleşme noktasında Türkiye’de çok umut veren bir tablo olmasa da sivil toplum kuruluşları ve inisiyatiflerin girişimleri sürecin geleceğine dair bir ışık yakmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kolektif hafıza, kolektif hatırlama, hatırlama ve unutma kültürü, geçiş dönemi adaleti, geçmişle yüzleşme

ABSTRACT
MEMORY AND FORGETTING CULTURE: IN THE CONTEXT OF
“COMING TO TERMS WITH THE PAST” IN THE CASE OF TURKEY

BUKET ÖZDEMİR

This dissertation examines memory culture and forgetting culture in the context of coming to terms with the past in Turkey. I elaborate the conceptualization of collective memory, its relationship with respectively identity, history and collective remembering -including the role of politics in the reconstruction of collective memory and in the work of collective remembering- the link between memory, history, truth and justice. Individuals are brought together around a common past, identity and values with a collective identity and this ground is reinforced by the memory and history. This memory and history are constructed by the power and it is also called “official memory”. Official memory decides on which event should be remembered and which event should be forgotten. This is considered as an ideological dimension of the role of remembering and forgetting in the relationship of societies with their own past. Official memory externalizes the collective memory of the latter groups, whose members belong to different ethnicity, religion and culture from the dominant group. This memory is called “live memory” -imposed memory- or we can call it as “counter memory”. While the general attitude of the official memory is based on forgetting, the live memory demands memory and remembering that is out of this memory. In this study, the relationship between collective memory and history is discussed with the relationship between truth and justice. It is seen that memory represents the truth with the changing mission; the demand for truth and justice is also means the demand for memory.

Coming to terms with the past is discussed as a method of memory culture and I elaborate the conceptualization of coming to terms with the past, it is dealt with as a confrontation with unsolved murders from the past human rights violations. Coming to terms with the past is seen as a way to repair the damage in the society caused by the severe human rights violations of the past in the process of building a democratic and peaceful society. The most important stage of coming to terms with the past is, the

process in which the struggle is carried out for making out the truth. In this point, truth commissions get involved as represents of collective dimension of the truth right. I conduct comparative cases of the truth commission in various countries' experiences. However, it is argued that unofficial projects carried out by non-governmental organizations and initiatives have the effect of the process of coming to terms with the past as a result of the fact that it is not possible to establish commissions on the official level. In this regard, the Social Memory Platform (Toplumsal Bellek Platformu) which is founded by those who lost their relatives in political murders is examined. The platform, which brings together different generations in the seeking for truth and justice, tries not let forget the human rights violations. Moreover, they struggle against impunity and time out for their own cases and other similar human right violations' cases by applying public institutions.

Although, there is not much hope that the realization of coming to terms with the past in Turkey, non-governmental organizations and initiatives light the way to the process' future.

Key words; Collective memory, collective remembering, cultural memory, memory and forgetting culture, transitional justice, coming to terms with the past

ÖNSÖZ

Kendi aile geçmişimle dışarda duyduğum ve bana öğretilen tarih bilgileri arasındaki farklılıklar sebebi ile geçmiş üzerine düşünmeye ve araştırmaya başladım. Bu farklılıkların sebebi neydi ve evde çok konuşulmasa da bizim farkımız neydi ki konuşulmuyor soruları ile çıktığım bu yol beni ülkenin geçmişinin karanlık sayfalarına doğru götürdü. Toplumun ötekisi olmak, geçmişinin unutturulmaya çalışılması ve yok sayılması anlamına geliyor. Bu durumun farkında olmak ve hatırlama talebinde bulunmak cezalandırılma sebebi olabiliyor. İnsan hakları savunucularının canları pahasına mücadele ettiği bu yolda “hakikat”i bilmek istemek ve peşine düşmek suç olabiliyor. Tam da bu noktada Türkiye için geçmişiyile yüzleşebilir umudu taşımak zorlaşıyor. Ama bu yolda mücadele eden aydınlar, bilim insanları, sanatçılar, gazeteciler hakikatlerin peşini bırakmıyor ve adaletin bir gün sağlanabilmesi için belgeler, tanıklıklar toplayarak arşivler oluşturuyor. Hakikat Komisyonları’nın kurulabildiği bir ülkede bunlara çok ihtiyaç duyulacak. Akademide yapılacak çalışmaların da bu süreçte teoride ve pratikte bilgi-deneyim aktarımı sağlayacağını düşünüyorum. Demokratik bir gelecek ve barışçıl bir toplum inşası için ilerlenecek bu alanda yapılan her akademik çalışmanın ve girişimlerin önemli bir payının olduğu görüşündeyim.

Bu çalışmayı gerçekleştirmemde en büyük katkı ve destek tez danışman hocam Dr.Öğr.Üyesi Güven Gürkan Öztan’a aittir. Çalışma süresince zaman zaman karamsar anlarımda yoluma devam etmemi sağlayan, umut verici yüreklendirici desteğiyle birlikte yardımlarını benden esirgememiştir. O’na özellikle teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Tez hazırlama sürecimde yılmadan beni yüreklendiren ve bana eşlik eden anneme, maddi-manevi destek olan diğer aile üyelerine ve arkadaşlarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca bu konuyu dert edinerek çalışma kararı almamda etkili olan ve süreç boyunca tez çalışma konum ile ilgili olan tüm etkinliklerden beni haberdar eden ve bu etkinliklerde bana eşlik eden Marmara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Dr.Öğr. Üyesi Zeynep Başpınar’a da teşekkürlerimi buradan iletmek istiyorum.

BUKET ÖZDEMİR
İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HATIRLAMA VE UNUTMA KÜLTÜRÜ.....	6
1.1. Kolektif Hafıza	7
1.2. Kolektif Hafızanın Kimlik ve Tarih İle İlişkisi	10
1.2.1. Kolektif Bellek ve Kimlik İlişkisi.....	11
1.2.2. Kolektif Bellek ve Tarih İlişkisi	13
1.3. Kolektif Hatırlama	19
1.3.1. Hatırlama Biçimleri: Kültürel Bellek ve İletişimsel Bellek.....	19
1.3.1. Hatırlama ve Unutma Kültürü.....	22
1.4. Hatırlama ve Hafıza Arasındaki Çatışmalı İlişki	25

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇMİŞLE YÜZLEŞME: HAFIZA, ADALET VE HAKİKAT TALEBİ.....	29
2.1. Geçmişle Yüzleşmenin Kavramsal Olarak İrdelenmesi	30
2.2. Geçmişle Yüzleşme & Geçiş Dönemi Adaleti	34
2.3. Adalet Kavramı Kapsamında Geçmişle Yüzleşme Süreci.....	43
2.4. Geçmişle Yüzleşme Sürecinde Hakikat.....	53
2.5. Hakikat Komisyonları ve Nitelikleri	56
2.5.1. Gayri-resmi Hakikat Çalışmalarının Geçmişle Yüzleşme Sürecinde Rolü	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE GEÇMİŞLE YÜZLEŞME	70
3.1. Türkiye'de Hatırlama Ve Unutma Kültürü	70
3.2. Türkiye'de Hafıza, Hakikat ve Adalet Talepleri	75
3.3. Devlet Kaynaklı İnsan Hakkı İhlalleri İle Yüzleşme	82
3.4. Türkiye'de Sivil Toplumun Gelişimi ve Geçmişle Yüzleşme Sürecine Etkisi	92
3.4.1. Türkiye'de Siyasi Cinayetlerle Yüzleşme Girişimi: Toplumsal Bellek Platformu.....	94
SONUÇ	103
KAYNAKÇA.....	109

KISALTMALAR LİSTESİ

AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANC	: African National Congress
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CEH	: Historical Clarification Commission
CELS	: Centro de Estudios Legalesy Sociales
CONADEP	: National Commission on the Disappearance of Persons
GÖÇ-DER	: Göç Edenlerle Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği
ICTJ	: The International Center for Transitional Justice
İHD	: İnsan Hakları Derneği
JİTEM	: “Jandarma İstihbarat Teşkilatı
Küresel BAK	: Küresel Barış ve Adalet Komisyonu
MEYA-DER	: Mezopotamya Yakınlarını Kaybeden Ailelerle Yardımlaşma Dayanışma ve Kültür Derneği
OHAL	: Olağanüstü Hal
REMHI	: Recuperation of Historical Memory Project
SERPAJ	: Servicio Paz Y Justicia
STK	: Sivil Toplum Kuruluşları
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TRC	: Truth and Reconciliation Commission –
UCM	: Uluslararası Ceza Mahkemesi
YUCM	: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi

GİRİŞ

Birçoğumuz gündelik yaşamlarımızda sürekli yaşadığımız, bir olayı bir anı bir ismi hatırlamanın ve unutmanın üzerine durup düşünmemişizdir. Hatırlamak ve unutmak aslında bireysel yaşamlarımızdan toplumsal hayata uzanan bir etki alanına sahiptir. Bireysel hafızalarda yer edinen birçok olayın, sahnenin içinde zaman ve mekân unsurları ile toplumun etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte tek tek bireysel hafızaların kendi temsillerini bulabildiği veya bulmak istediği kolektif bir hafızanın da varlığı söz konusudur. Toplumların ve bireylerin bir geçmişi olduğu gibi bireylerin ve toplumların geçmişiyle hatırlama ve unutma yolu ile kurduğu bir ilişki vardır. Bu ilişkinin dinamikleri hatırlamak ve unutmak ile oluşmaktadır. Geçmişe karşı bu dinamikler doğrultusunda alınan pozisyon, geçmişin bugün üzerindeki etkisinin de temel belirleyeni olmaktadır. Geçmişini görmezden gelen bir yaklaşım ve yaşam tarzı, bugünü etkileyerek geçmişin tüm sıkıntılarının yansımış olduğu bir bugün yaratır. Ne kadar unutmaya çalışılsa da unutturulsa bastırılrsa da geçmiş, bir gölge gibi var olmaya devam eder. Geçmişle yüzleşme bağlamında Türkiye'yi inceleyen bu çalışmada öncelikle hatırlama ve unutma kültürü ele alınacaktır. Toplumların hafızasının hatırlama ve unutma ile nasıl inşa edildiğine değinilecek olan ilk bölümde hafızanın tarih, kimlik, hakikat ve adaletle kurduğu ilişki geçmişle yüzleşme bağlamında irdelenecektir.

Belleğin tarih ve kimlikle kurmuş olduğu sıkı bir ilişki vardır. Bireylerin sosyalizasyon sürecinde oluşturduğu bellek, kolektif kimliğin kurucusu ve toplumun tarihi olarak ele alınmaktadır. Kolektif bellek ile birlikte bireyler ortak bir geçmiş, kimlik ve değerler etrafında toplanmakta ve grup üyeliğine zemin hazırlanmaktadır. Bu da topluluğun devamlılığını sağlamaktadır. Kimliğin ve belleğin tarihsel olarak inşa ediliyor oluşu onları egemen gücün müdahalesine açık hale getirmektedir. İnşa edilen yapının, gücün devamını ve meşruluğunu sağlaması, iktidarı görünür kılması önemli kriterlerdir. Bu amaca yönelik olarak devreye resmi anlatılar girmektedir. Resmi tarih ile kolektif kimliğin ve belleğin belirleyici olayları ve durumları yani neyin hatırlanıp neyin hatırlanmayacağı seçilmektedir. Başka bir deyişle toplumun geçmişiyle kurduğu ilişki iktidarın ideolojisine göre şekillenmektedir. Buradaki

yönlendirme ortak bir geçmiş, inanış ve değerler yaratma üzerine kuruludur. Tek tipleşme üzerinden ilerleyen bu süreçte, “biz”den olmayan “onlar”ın hafızaları da ötekileştirilmekte ve kamusal alandan dışlanmaktadır. “Onlar” olarak geçmişle kurdukları ilişki de tabiatı gereği farklı olmaktadır. Toplumsal olarak benimsenmesi beklenen kolektif hafızanın inşasında unutma ve unutturma hâkimken ötekileştirilen gruplarda hatırlamanın ve unutmamanın baskın olduğu görülmektedir. Resmi belleğin dayatmalarına ve baskılamalarına karşın “karşı hafıza” oluşmakta ve bu bellek literatürde “canlı hafıza” olarak adlandırılmaktadır. Bir diğer tanımlama ile de maruz kalınan bellektir. Olayların acısını çeken, tehdit ve korkusunu yaşamış, fail olarak yükünü çekmiş insanların inşa ettiği bellektir. Tarih ve belleğin çatışmalı ilişkisi hakikat ve adalet ile kurduğu ilişkiye bağlanmaktadır. Yirminci yüzyılda faşizmin yaygın insanlık dışı muamelelerine maruz kalan insanlığın, tanıklık yolu ile yüksek sesle anlatmaya başladığı olaylar dünyada hafıza patlaması yaşatmış ve tarihin-belleğin adil okunması eğilimini ortaya çıkartmıştır. Tarihe ve topluma bakış açısının değiştiği bu yüzyıldan itibaren yalnızca ulusal hafızadan toplumsal hafızaya değil tarih bilincinden toplumsal bilince doğru da bir değişim yaşanmıştır. Artık hafıza, hakikatlerin ortaya çıkmasında önemli bir görev yüklenmekte ve hafıza talepleri adalet talepleri olarak bugüne yansımaya devam etmektedir.

Hatırlama kültürünün geçmişle yüzleşmenin bir yöntemi olarak ele alındığı bu araştırmanın ikinci bölümünde hafıza, hakikat ve adalet taleplerinin vücut bulduğu ve mücadele alanı oluşturduğu “geçmişle yüzleşme” kavramı ile tartışılmaya devam edilecektir. Geçmişle hesaplaşma mı geçmişle yüzleşme mi noktasında “geçmişle yüzleşme” kavramının bugüne ve geleceğe ilişkin olarak daha kapsayıcı bir kavram olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle de çalışma boyunca geçmişle yüzleşme kavramı kullanılacaktır. Geçmişle hesaplaşma, geçmişte olanla hesaplaşıldı ve bitti şeklinde bir algı yaratabilmektedir. Ancak, faili meçhul-siyasi cinayetlerle yüzleşme kapsamında ele alınacak olan geçmişle yüzleşme kavramı, geçmişle hesaplaşmayı da içermektedir. Hakikatlerin ortaya çıkması, failerin yargılanması ve cezalandırılması, yaraların onarılması demokratik ve barışçıl bir geleceğin bugünden inşasını doğrudan etkileyecektir. Geçmişle yüzleşme kavramını bugünü ve geleceği etkileyen bir süreç olarak ele almak bu nedenle de tercih edilmiştir. Geçmişle yüzleşme kavramı sosyal

bilimler alanında “geçiş dönemi adaleti” ile birlikte tartışılmaktadır. İkinci bölümde özellikle bu kavramla yürütülen tartışmalara yer verilerek, adalet yaklaşımları da irdelenecektir. Geçmişle yüzleşme sürecinde “cezalandırıcı” ve “onarıcı” adalet yaklaşımlarının sürece nasıl bir etkisi olacağı ile birlikte iki yaklaşımın beraber kullanılmasının geçmişle yüzleşmenin istenen demokratikleşme hedefine ulaşmada daha etkili olacağına değinilecektir. Cezalandırıcı adalet, faillerin ortaya çıkarılması, yargılanması ve cezalandırılması; onarıcı adalet ise mağdur odaklı yaklaşımı ile toplumsal barışı ve iyileşmeyi sağlaması noktasında, geçmişte yaşanan yıkıcı yıkıcı olayların bir daha yaşanmaması için gerekli görülmektedir. Bu bölümde geçmişle yüzleşme deneyimi yaşayan dünya ülkeleri üzerinden de geçmişle yüzleşmenin neden gerekli görüldüğüne değinilecek ve her bir deneyimin farklılıklar barındırmasına karşın geçmişlerindeki dikta rejimlerinin baskınlığı ve etkilerinin yarattığı tahribatın kaçınılmaz olarak yüzleşme sürecini başlattığı savunulacaktır. Dünyadaki yüzleşme deneyimlerinin demokrasi dalgalarına ve toplumlarda yaşanan kırılma dönemlerine denk geldiği görülmektedir. Geçmişle yüzleşme, eski rejimlerin ya da dikta rejimlerinin geçmişte işlediği insanlık suçlarıyla ve toplumda yarattığı tahribatla baş etme yollarından biri olarak gündeme gelmektedir. Toplumun geçmişle kurduğu sorunlu ve zorundalık barındıran ilişki, yaşanan değişim ve dönüşümlerle irdelenmektedir. Halktan hakikati bilmeye ve adaletin sağlanmasına yönelik taleplerin yükselmesi ile bu hakkın aktif bir biçimde kullanılmasını sağlayan mekanizmalara ihtiyaç doğmaktadır. Komisyonların hemen kurulamadığı ortamda, toplumsal desteği de alarak sivil toplum kuruluşları toplumsal talepleri doğru bir şekilde okuyarak atacağı adımlarla geçmişle yüzleşme sürecini başlatacak olan hakikat komisyonlarının kurulmasını sağlayabilmektedir. İnisiyatif olarak yürütülen bu çalışmalarda insan hakkı savunucuları hayatları pahasına yaşanan hak ihlallerini belgeleyerek, tanıklıklar toplayarak arşivler oluşturmaktadır. Yaşanan haksızlıkların unutturulmaması ve hatırlanması hakikate ve adalete ulaşma yolunda çok önemli işleve sahiptir. Bu süreci şekillendiren, toplumsal uzlaşmayı ve barışı sağlama noktasındaki ihtiyacı karşılama durumunu belirleyen devletin geçmişle yüzleşme sürecindeki tavrı ve tutumu olmaktadır. Devletin yargılayan ve yargılanan pozisyonlarından hangisinde olduğuna bağlı olarak adalet mekanizmalarının işleyişi ve toplumda yaratacağı etki doğrudan etkilenmektedir.

Çalışmanın son bölümünde ise Türkiye'nin geçmişle yüzleşme ile ilgili nasıl bir tablo çizdiği, devlet kaynaklı insan hakkı ihlalleri ile irdelenerek özellikle siyasi cinayetlerle yüzleşme durumu tartışılacaktır. Türkiye'nin geçmişiyle kurduğu ilişkiye hâkim olan unutmama ve unutturma edimleri bugünün politik gündemini belirleyen ve geçmişin ağır insan hakkı ihlallerine yenilerinin eklenmesine neden olan bir etkiye sahiptir. 1980'ler ile birlikte dünyayla da paralel olarak yaşanan konjonktürel değişimler, hafıza patlamasının Türkiye'de de yaşanmasını tetiklemiştir. Özellikle 12 Eylül dönemi ile birlikte yaşanan ağır insan hakkı ihlalleri 90'larda OHAL döneminde artarak devam etmiş ve insanlık suçlarının toplumda yarattığı tahribat ve kutuplaşma artık daha belirgin hale gelmiştir. Bu yüzden de toplumda gayri resmi hakikat projelerinin başladığı, insan hakkı ihlallerine dair belgelerin, tanıklıkların toplandığı ve arşivlerin oluşturulduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında da bu oluşumlardan Toplumsal Bellek Platformu'na dair bir inceleme yapılacaktır. Yakınlarını siyasi fail meçhul cinayetlerde ve gözaltında kaybedenlerin bir araya gelerek oluşturduğu platform, kayıpların sorumlularının bulunması, hakikatlerin ortaya çıkması ve adaletin yerine getirilmesi için mücadele yürütmektedir. Bu çalışma için platformun önemi; farklı kuşakları birlikte mücadele yolunda ortaklaştırması, devlet tarafından zorla kaybedilmelerin ve faili meçhul cinayetlerin sistematik bir şekilde yok etme yöntemi olarak kullanıldığını ve hukuk dışılığın, adaletsizliğin sürekliliğini göstermesidir. Bununla birlikte geçmişle yüzleşme sürecine ilerleyen yolda, hem kendi davaları hem de kamuoyunda bilinen aynı minvaldeki davaları takip etmeleri toplumsal düzeyde farkındalık yaratmaktadır. Cezasızlıkla mücadelede de önemli bir işleve sahiptir. Bu araştırmada, devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerine yoğunlaşarak, mağdurların adalet taleplerinin toplumda kalıcı barış ve demokratik gelecek inşası için önemli olduğuna dikkat çekilecektir. Bu vurgu, geçiş dönemi adaleti mekanizmaları ile geçmişle yüzleşme sürecini yaşayan toplumların deneyimlerinden yola çıkılarak, özellikle devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerine yaklaşımlarla ilgili tartışmalar üzerinden yapılacaktır. Devlet kaynaklı hak ihlalleri ise devletin yasal olmayan faaliyetleri kapsamında irdelenecektir. Toplumun geçmişle kurduğu ilişkinin sorgulandığı günümüzde asıl arayışın adalet ve hakikat olduğu gerçeği, geçmişle yüzleşmenin gecikmiş ama yaşanması gereken bir süreç olduğunu hatırlatmaktadır. Ülkenin doğusunda yaşanan yoğun insan hakkı ihlallerinin sebep olduğu acıların yakıcılığı

yüzleşme yaşanmadıkça onarılamayacaktır. İnsanlık adına da yaşanması gereken bu süreç, birçok anlamda toplumun ihtiyacıdır. Bu coğrafyada maalesef evlatlarının kemiklerini bile bulmaya razı anneler, babalar var ve yıllardır Cumartesi Anneleri olarak mücadelelerini sürdürmektedirler. Araştırmada odaklanılan Toplumsal Bellek Platformu üyelerinin birçoğu da Cumartesi Anneleri içinde yer almaktadır. Platform üyelerini ortaklaştıran unsurlar acıları, hakikat ve adalet arayışları etrafında toplanmaktadır. İnsan hakları savunucusu olarak geçmişin ağır suçlarıyla yüzleşilmesi gerektiğine inanan insanların mücadeleleri müktedir tarafından dünya genelinde aynı baskı ile ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Faili meçhulleri faili malum haline getirmeye çalışan, toplumsal barış için uğraşan insanlar olarak umutlarıyla, düşleriyle, mücadeleleriyle, sevdiklerinin kalplerindeki anılarıyla, özlemleriyle toplumda yaşatılmaya çalışan bu isimlere yapılanların unutulmaması ve hakikatlerin ortaya çıkarılması onların düşlediği, uğruna canlarından vazgeçtikleri gelecek için mücadelelerini kaldıkları yerden sürdürmek insanlığın kazanmasını sağlamak olacaktır. Bir daha asla aynı şeyleri yaşamamak için, toplumun aslında nasıl değerler yitirdiğini ortaya çıkartmalı ve hakikatler ile yüzleşilmelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HATIRLAMA VE UNUTMA KÜLTÜRÜ

Bellek çalışmaları, sosyal bilimlerin son yıllarda gelişen, kendi disiplinlerarası alanını kuran ve büyük bir ilgi gören konusu haline gelmiştir. Bellek çalışmaları genel olarak “bireysel ve toplumsal hatırlama (ve unutma) süreçlerini”¹ incelemektedir. Bu çalışma kapsamında hatırlama ve unutma kültürü kavramlarının irdelenmesinden önce bellek ile ilgili tanımlamalara ve görüşlere yer verilmesi önemli bulunmaktadır.

Öncelikle toplumların hafızasının varlığına dair tartışmayı ortaya atan Maurice Halbwachs’in teorisinden yola çıkılarak, kolektif hafızanın kimlik ve tarih ile kurduğu ilişki tartışılacaktır. Bellek, kimlik ve tarihin sıkı ilişkisi, bu çalışmanın geçmişle yüzleşme sürecinin mücadele noktası olan hakikat ve adalet arayışındaki önemli rolüne istinaden anlatılacaktır. Tarih ve belleğin çatışmalı ilişkisi, hakikat ve adaletle olan ilişkisi ile ele alınmaktadır. Tanıklığın sahneye çıkışı ile birlikte tarih ve topluma bakış açısında önemli değişimler yaşanmıştır. Hafızanın artık hakikatleri ortaya çıkarmada önemli bir görevi olmuştur. Geçmişle yüzleşme sürecinde mağdurların hakikatlerin ortaya çıkması ve adaletin yerine getirilmesi için yürüttüğü mücadele, aynı zamanda hafıza talebidir. Başka bir deyişle unutma kültürüne karşı hatırlama kültürü hattında bir toplumsal hafızanın inşası mücadelesi yürütülmektedir.

Geçmişin insan hakkı ihlalleri ile yüzleşilmesi bağlamında ele alınan geçmişle yüzleşme, hatırlama kültürünün barındırdığı bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Hatırlamanın ve unutmanın toplumsal boyutu ile ele alındığı bu çalışmada Jan Assmann’ın toplumsal hafızanın işlevlerini açıklamak için başvurduğu iki bellek türü ele alınacaktır. *İletişimsel ve kültürel bellek* olan bu türlerden özellikle kültürel bellek, biçimlendirilmiş olması itibariyle toplumların hatırlaması ve unutması gereken şeylerin neler olduğunu yansıtmaktadır. Bu anlamda geçmişle yüzleşme gereği unutturulmaya çalışılan olaylarla yüzleşme kültürel belleği oluşturan unsurların da

¹ Leyla Neyzi, **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.1.

sorgulanması anlamına gelmektedir. İktidar için bellek alanının inşa edilir olması onu politika alanına çekmekte ve bu yönüyle yönetenlerin özellikle ilgilendiği bir mesele olmaktadır. Belleği ideolojik kılan en önemli nokta hem iktidarların hedefinde olması hem de onu hedef haline getiren hatırlamayı ve unutmayı barındırmasıdır. Hatırlama kadar unutmaya da bir politik tercih olarak değerlendirilmektedir. Unutmak için önce hatırlamak gerekmektedir. Nelerin hatırlanıp nelerin unutulacağı belirlendiği kolektif hafızanın sınırlarının çizildiği alan “resmi tarih”tir. Grup üyelerine ortak bir geçmiş, kimlik ve değerler sistemi kurgulayan resmi tarih aynı zamanda resmi bellek oluşturmaktadır. Bu bellek dışında kalan diğer bellek türü ise “canlı bellek”tir. Canlı bellek bir diğer adıyla maruz kalınan bellek olarak ele alınmaktadır. Geçmişle yüzleşme bağlamında canlı belleklerin hakikat ve adalet talebi öne çıkmaktadır.

1.1. Kolektif Hafıza

Hafızanın bireyselliği ve toplumsallığı, zaman zaman bir çatışma içinde ele alınarak tartışıldığı gibi ikisinin kesiştiği ve özgülleştiği noktalarla birlikte de farklı perspektiflerden tartışılan bir meseledir. Hafıza, genelde bireysel olarak algılanan ve bu şekliyle kabullenilmiş bir kavram olmakla beraber , “kolektif hafıza” kavramının ortaya atılmasından bu yana kolektif boyutu tartışılan, eleştirilen bir kavram olmaktadır. Bellek alanında yapılan çalışmaların temel kaynağı, referans noktası olan, döneminde savunduğu fikirlerle çığır açan Maurice Halbwachs, *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi ve Kolektif Hafıza* adlı çalışmalarında, toplumların hafızasının olduğu düşüncesini ortaya atmıştır. Halbwachs, belleği felsefesinin merkezi haline getirmiş olan Henri Louis Bergson’un ve Fransız sosyolog Emile Durkheim’in öğrencisidir. Durkheim’in çalışmalarında önemli bir yeri olan toplumsal bilinç kavramı ile Bergson’un sübjektivizmini geçen Halbwachs belleği toplumsal bir olgu olarak ele alan çalışmalar gerçekleştirmiş ve bu alandaki çalışmalara da öncülük etmiştir².

Halbwachs, bireysel hafızanın dahi toplumsal nitelikte olduğunu ve belleğin sosyal koşullara bağlı olduğunu düşünmektedir. *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* çalışmasında, anıların bazen fiziksel, biyolojik ve nörolojik olarak aynı koşulların

²Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.43.

sağlanmasına rağmen bir süre sonra zihinde aynı imgelerin oluşmamasının sebebini sorgulamaktadır. Halbwachs'e göre, " Bazı anıların yeniden ortaya çıkmamasının sebebi, çok eski olmaları ve yavaş yavaş yitip gitmeleri değildir, bugün mevcut olmayan bir kavramlar sisteminin içine gömülmüş olmalarıdır."³ Halbwachs, "hafızanın çerçevelerinin anılarımızın yok olmasına ya da dönüşmesine hangi anlamda yol açtığını açıklamak için"⁴ benimsediği hipotezde çerçeve ve olaylar arasında, eşyanın tabiatı gereği bir özdeşlik olduğunu söylemektedir. Çerçevelerin daha kalıcı olduğunu ve onları algılamamızın bizlere bağlı olduğunu ifade eden Halbwachs'e göre anıları oluşturmak içinde bu çerçeveleri kullanırız. Yani bir şeyi hatırlamamız onu çerçeveleyen koşullara bağlıdır.⁵ Burada vurgulanmak istenen nokta, yalnız büyüyen bireyin hafızasının olamayacağı ve bireylerin belleklerinin sosyalizasyon sürecinde oluştuğudur. "Hatıralarımız genellikle kolektif olarak kalır ve yalnızca bizim müdahil olduğumuz olaylar ve yalnızca bizim gördüğümüz objeler söz konusu olduğunda bize başkaları tarafından hatırlatılır."⁶ Halbwachs'e göre bu durum, insanın asla yalnız yaşamamasından dolayıdır. "Kişisel hatıralar bu sosyal çerçevede, biçim mekân ve yer boyutu kazanır. Bu süreç de kolektif hafızanın bir parçası haline gelir."⁷ Jan Assmann'ın da belirttiği üzere "bellek her zaman bireye aittir, ama bu bellek toplumsal olarak belirlenir."⁸ Assmann'a göre, en bireysel anılar dahi grupların birbirleri ile etkileşimi ve iletişimi sonucunda oluşmaktadır. Başkalarının öğrettiklerini, vurgularıyla ve onların aktarımıyla hatırlarız.⁹

"Bireysel hafıza tamamen izole ve kapalı değildir. Bir insan kendi geçmişini hatırlamak için diğerlerinin hatıralarına başvurmaya sıkça ihtiyaç duyar. Kendisinin dışında var olan ve toplum tarafından onanmış referans noktalarına geri gider"¹⁰.

³ Maurice Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**, Çev: Büşra Uçar, Ankara, Heretik Yayınları, 2016, s.126.

⁴a.g.e. s.134.

⁵a.g.e s.134-136.

⁶ Maurice Halbwachs, **Kolektif Hafıza**, Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s.10.

⁷ Zeynep, E. Suda, "Büyük Savaşın Doğu ve Batı Cephesinde Toplumsal Hafıza ve Hafıza Mekanları Gelibolu ve Alsace Lorraine" İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 56 (Mart 2017): 29-58. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/328974>, Erişim Tarihi, 10.04.2019.

⁸ Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s. 44.

⁹a.g.e., s. 44.

¹⁰ Maurice Halbwachs, **Kolektif Hafıza**, Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s.46.

Bellek ve hatırlamanın öznesi bireyler olsa da “çerçeveye” bağlı bir şekilde anıları kurgulamaktadırlar.¹¹ Halbwachs’e göre belleğin oluşumu ve korunması için toplumsal çerçeveleri dil, zaman ve uzam şeklindedir. Yukarıda bahsedilen hipotezi de göz önünde bulundurursak, anıları oluşturmak için kullandığımız çerçevelerin, algı çerçevesi olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda hatırlamak için gerekli olan dâhil olduğumuz gruptan ve o grubun parçasını oluşturduğu toplumdan alınan kodlar ile bu çerçeveler, bize dünya görüşü de sağlamaktadır.¹²

Halbwachs, bireylerin hatıralarını sabitleştirebileceği ve koruyabileceği bir çerçeve olarak toplumsal belleği, mecazi anlamlarda kullandığı “grup belleği” ve “ulus belleği” kavramları ile de ele almaktadır. Başka bir deyişle bireysel bellek, kişinin iletişim sürecine katılımı ile birlikte gelişmektedir ve bu durum, bireylerin aile, dini, ulusal topluluklar ve sosyal gruplara dahil oluşunun bir sonucudur.¹³ Dolayısıyla grup bilincinin bireysel hatırlama sürecinde etkili olduğu söylenebilmektedir.

“Ne kadar kişisel olursa olsun, her bellek yoklama işi, her anımsama, hatta yalnızca bizim tanık olduğumuz olayları anımsamamız, hatta dile getirilmemiş olarak duran düşünceleri ve duyguları anımsamamız, başka birçok kimsenin de sahip olduğu bir düşünceler kümesiyle ilişki içinde olur; kişiler, yerler, tarihler, sözcükler, dil biçimleri gibi şeylerle olur; yani, bir parçası olduğumuz veya parçası edildiğimiz toplumların maddi ve manevi tüm yaşamlarıyla birlikte gerçekleşir.”¹⁴

Sosyal bir varlık olarak bireyin sürekli iletişim halinde olması, hafızanın varlığını sürdürebilmesini sağlar ve dolayısıyla bu durum hafızayı canlı kılmaktadır. “İnsan sadece alışveriş içinde olduğu ve ortak hafızanın çerçevesi içine yerleştirebildiği şeyleri hatırlar.”¹⁵ Halbwachs’in bireylerin hatırlamasının, anılarının kurgulandığı çerçeveye bağlı olduğu teorisinin unutmayı da beraberinde açıklaması

¹¹Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.45.

¹²Melike Işık Durmaz, “İşçi Sınıfı Belleğinin Uzamsal Çerçevesi Olarak Taksimi Mayıs 1977”, **Sokağın Belleği 1 Mayıs 1977’den Gezi Direnişi’ne Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı**, Ed. Derya Fırat, Ankara, Dipnot Yayınları, 2014, s. 97.

¹³Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.45.

¹⁴ Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, Çev: Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 65-66.

¹⁵Halbwachs, M. (1985a): *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*, Frankfurt (französisches Original: *L’écadressesociaux de la mémoire*, Paris’den aktaran Aktaran Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.45.

bellek alanındaki çalışmalarda değerlendirilen önemli bir husustur. Hatırlama ve unutma ile ilgili bölümde detaylandırılacak olan tartışmaların temelinde de Halbwachs'in bu teorisi bulunmaktadır.

Sosyal bilimler özelinde bellek alanındaki çalışmaların, belleğin toplumsal ve siyasal yönüne yoğunlaştığı görülmektedir. Giderek artan bu çalışmalar incelendiğinde bazı ortak noktalar görülmektedir. Bu çalışma kapsamında da ele alınmasının faydalı olacağı düşünülen ortak özelliklerden ilki belleğin sadece geçmiş anıların canlanması değil var olan toplumsal düzeni meşrulaştırması¹⁶ ve anın ihtiyaçlarına göre şekillendirilebilmesidir.¹⁷ İkinci ortak çıkarım bellek ve kimliğin sıkı bir ilişkisi olduğu üzerinedir. Bellek ve kimlik sosyal bilimlerde yer yer aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu ilişki hakkında belirtilmesi gereken en önemli durum karşılıklı bir ilişkinin olduğudur. Bilgin'in de belirttiği üzere "Bellek, bir yandan kimlik inşasının etkili bir faktörü, öte yandan bu inşanın sonucu gibi görünmektedir."¹⁸ Üçüncü olarak tarih ve bellek ilişkisi üzerine olan ortak çıkarımdır. Bu alanda önemli çalışmaları olan Pierre Nora, tarih ve belleği birbirinden ayırmaktadır. Ancak günümüzde yapılan çalışmalar hem tarihin hafızayı şekillendirdiği hem de kişisel hatıraların tarihin önemli bir veri kaynağı olduğunu göstermektedir.¹⁹ Tarih ve bellek ilişkisinin bu çalışma kapsamında, özellikle kurgusallığı ve toplumsal sistem içindeki işlevi ve kabulüyle ilintili olarak daha ayrıntılı değerlendirilecektir.

1.2. Kolektif Hafızanın Kimlik ve Tarih İle İlişkisi

Bellek, bireylerin sosyalizasyon sürecinde oluşmaktadır. Kolektif bellek, kültürle taşınan, gündelik yaşam pratiklerini etkileyen hem kolektif kimliğin kurucusu hem de toplumun tarihi olarak değerlendirilmektedir. Belleğin kurduğu ortak bir geçmiş ve kimlik, grup üyelerini birbirine bağlayan zemini oluşturmaktadır. Kimliğe

¹⁶ Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, İstanbul, Ayrıntı, 2014.

¹⁷ Esra Özyürek, **Hatırladıklarıyla Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s.8.

¹⁸ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s 40.

¹⁹ a.g.e s.9.

referansla anımsanan geçmiş, toplumda sürekliliği sağlamaktadır.²⁰ Toplumsal belleğin, kimliğin ve tarihin ilişkiselliği çok yönlü tartışılan bir konudur. Bu araştırma kapsamında özellikle bu üçlünün yakından ilişkili olduğu durumlar irdelenecektir. Bununla birlikte tarih ve bellek arasındaki ilişkiye dair tartışmalardan bu çalışma için en önemli olanı bellek ve tarihin, hakikat ve adalet ile kurduğu ilişkidir. Geçmişin ağır insan hakları ihlalleri ile dolu yüküyle baş etmede gündeme gelen geçmişle yüzleşme kavramı kapsamında ele alınacağı üzere, geçmişle yüzleşme sürecinde derlenen bilgiler, belgeler, tanıklıklar aslında tarih yazımı için önemli kaynaklar üretecek potansiyele sahiptir. Dolayısıyla hafıza ve hatırlama talepleri bir noktada tarihin farklı okunmasına yönelik bir eğilimi de ortaya çıkarmaktadır. Bu değişimlerle birlikte hafıza, hakikati ortaya çıkaran bir temsile dönüşmektedir.

1.2.1. Kolektif Bellek ve Kimlik İlişkisi

Halbwachs'ın belleğin sosyal olarak çerçeveslendiği görüşünden yola çıkılarak, kolektif belleğin toplumsal olarak inşa edildiği görüşü savunulmaktadır. Halbwachs'e göre "toplumsal bellek, onu taşıyanlarla birlikte vardır."²¹ "Gerçek ve yaşayan gruplarla ilişkilendirilen hafıza, diğer bir ifadeyle sürece katılanların grup üyeliğinin ispatı, sadece somut zaman ve mekân değil, aynı zamanda somut kimliktir."²² Kolektif kimliğin oluşumu/inşası kolektif bellekle doğrudan ilişkilidir. Nuri Bilgin'in de belirtmiş olduğu üzere kolektif kimliğin inşasında ortak bir geçmiş vurgusu ve kurgusu yapılmaktadır. Bu bir anlamda tarih yazma etkinliğidir. "Kimlik, aidiyet, tarih ve ideoloji olguları, bellek vasıtasıyla birbirine bağlanır."²³ Toplumların da bir hafızası olduğuna ilk kez dikkat çeken Halbwachs'ten beri "bir grubun kolektif belleğinin, bu grubu pozitif imajla donatma ve sosyal kimliği savunma işlevi olduğu kabul edilmektedir."²⁴ Bu durumda kolektif kimlik, zorunlu olarak bellekten geçmekte ve toplumsal bellek, grup kimliğinin inşasında vazgeçilmez bir araç olmaktadır.²⁵ Licata,

²⁰ Ahu Tunçel, "Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak", **Bir Varmış Bir Yokmuş**, Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 20127, s. 20-22.

²¹ Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.48.

²² a.g.e s.48.

²³ Nuri Bilgin, **Kimlik İnşası**, İzmir, Aşina Kitaplar, 2007, s.219.

²⁴ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.35.

²⁵ a.g.e s. 35.

Klein ve Gely kolektif belleğin, grup kimliğinde çok işlevli olduğunu belirterek, işlevlerini kimlik tanımlama, kimlik yüceltme, grup eylemlerini meşrulaştırma, grubun harekete geçirilmesi şeklinde sıralamaktadırlar. Kimlik tanımlama işleviyle bellek, grup üyelerine geçmişlerine, kökenlerine dair öyküler sunmaktadır. Bu geçmişe ait başarılar öne çıkarılarak kimlik yüceltilir. Seçilen geçmiş, mevcut normlara uygun olarak eylemleri meşrulaştırmaya yarar. Geçmiş referans ile kimlik taleplerin etrafında şekillenen söylemler grubun harekete geçmesini sağlar.²⁶

İktidarların hafızaya müdahalesinin önemli nedenlerinden biri belleğin kimlikle olan bu sıkı ilişkisidir. Toplumsal bellek, herhangi bir grubun kimliğini dayandıracığı temeller çerçevesini oluşturmaktadır.²⁷ Halbwachs'ın belirttiği üzere toplumsal bellek, yaşadıkları sürece bir grup insanın devam ettirdiği ortak bir kimliktir. Bir gruba aidiyet duygusunu ortak hatıralara yapılan vurgu yaratmaktadır. Bu ortak hatıralar “bellek” yolu ile aktarılır. Grubun sürekliliği tarihsel belleğin ürünü olarak, eski grup üyelerince yeni grup üyelerine aktarılmaktadır.²⁸ Halbwachs'e göre “grup üyeliği hatırlama ve hatırlananın aktarılması yoluyla kurulan bir bağıdır.”²⁹ Toplumsal bellek, toplumsal sürekliliği sağlama işlevi ile birlikte aktarılırken hatırlama yoluyla da bireylerin düşünme biçimine etki ederek ortak bir kimlik yaratmaktadır. Başka bir deyişle de toplumsal bellek, toplumsal kimliğin kurucusu olarak görülmektedir.³⁰

Kimlik ve belleğin bu kadar iç içe geçmiş kavramlar olmasının en önemli nedeni ikisinin de sosyalizasyon süreci ile birlikte kuruluyor olmasıdır. İki kavram her ne kadar bireylere özgü bir yön barındırsa da içinde yaşanılan topluluğun özelliklerini, değerlerini yansıtmaktadır. İnsanın kendini kavrayışının bir ifadesi olarak kimlik görüşler, tanımlar, imajlar gibi temsilleri kapsamaktadır. İnsanın kendinin bilincine varması etkileşim içinde gerçekleşmektedir.³¹ Bu etkileşim içinde bireyler kimliklerini inşa etmektedir. “Kimliğin bir madde, bir nesne gibi bir öze sahip olduğu düşünülür.

²⁶a.g.e s.35.

²⁷a.g.e s.163.

²⁸ Ahu Tunçel, “Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, **Bir Varmış Bir Yokmuş**, Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017 s.21.

²⁹ Maurice Halbwachs, **Kolektif Hafıza**, Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s.22.

³⁰ Ahu Tunçel, “Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, **Bir Varmış Bir Yokmuş**, Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, s.21-22.

³¹ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013,s.78.

Ancak etnik ve cinsel kimlikler gibi, doğal olduğu düşünölenler de dâhil olmak üzere hiçbir kimliğin ontolojik özsöl bir gerçekliği yoktur, tüm kimlikler bir inşa ürünüdür.”³² Bireyler, kimliklerini toplumsal olarak ve tarihsel bir arka planla inşa eder. Kimliğin inşa edilir nitelikte oluşu, onun tarihsel bir nitelik taşıyan olgu haline getirir. Tüm bunlardan hareketle, “bireysel ve kolektif kimliklerin oluşumu ve içeriği sorununun da, hafıza ve hatırlama”³³ ile ilişkili olduğu görölmektedir.

1.2.2. Kolektif Bellek ve Tarih İlişkisi

Kolektif bellek tanımlamalarının literatürde, çoğu zaman kimlik ve tarih ile olan ilişkisi etrafında yapıldığı görölmektedir. Örneğin, kolektif bellek alanında kimlik ve tarihin ilişkiselliğini irdeleyen önemli çalışmalar yapmış olan Nuri Bilgin’e göre “Kolektif bellek, bir grubun kimlik inşasının gerekleriyle yakından ilişkili ve tarihin belirli amaçlar doğrultusunda araçsallaştırılması olarak tanımlanabilir.”³⁴ Bellek yani şimdiki zaman içinde oluştuğu haliyle geçmişin kolektif tasarımları- toplumsal kimlikleri tarihsel bir süreklilik içine dâhil ederek ve onlara bir anlam yani bir içerik ve yöntem vererek yapılandırır.”³⁵ Toplumsal belleğin hatırlama yolu ile ortak bir kimlik yarattığına daha önce değinilmişti. Bellek yolu ile ve tarihsel olarak inşa edilen bu ortak kimlik, egemen güçlerce kabul gören, kendi değerlerini yansıtabildikleri, meşruluklarını arttırdıkları, iktidarlarını görünür kıldıkları bir alan haline gelmektedir. Resmi tarih, kolektif kimlik inşasında geçmişten hatırlanması ve hatırlanmaması gereken olayları, durumları bir seçimin sonucunda belirlemiştir. Belleğin kurgusal boyutu konusunda hatırlananların kim tarafından, ne şekilde hatırlandığı önemli bir noktadır.³⁶ Aslında burada bir politik tercih söz konusudur. Rıfat Bali’nin “Toplumsal Bellek ve Varlık Vergisi” makalesinde üzerine durduğu önemli konulardan biri,

³² Nuri Bilgin, **Kimlik İnşası**, İzmir, Aşına Kitaplar, 2007, s.35.

³³ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.43-44.

³⁴ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013,s.7.

³⁵ Enzo Traverso, **Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek**, Politika, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Versus Yayınları, 2009, s. 4-5.

³⁶ Ahu Tunçel, “Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, **Bir Varmış Bir Yokmuş**, Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 20127, s. 20-22, s.22.

hatırlamak kadar unutmanın da politik bir tercih olmasıdır.³⁷ Bu durumda biçimlenen hafıza ulusun oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır.

Bellek ile ilgili çalışmalar gerçekleştiren sosyal bilimciler genellikle bellek ve tarih arasında ayrımı canlı bellek-resmi bellek, otobiyografik bellek-tarihsel bellek şeklinde yapmaktadırlar.³⁸ Bununla birlikte bellek ve tarih arasındaki ilişki farklı perspektiflerden yorumlanan, tartışılan bir konudur. Halbwachs, tarih ve belleği birbirinden ayrı ele almaktadır.

“Tarih, toplumsal belleğin tam aksine bir seyir izler. Bellek sadece benzerlik ve sürekliliği temel alırken, tarih farklılık ve düzensizlikleri önemser. Toplumsal bellek gruba “içinden” bakıp, geçmişinin görüntüsünü tüm kademelerinde hatırlanabilir biçimde yansıtmayı hedefler ve derin değişimleri reddederken, “tarih” bu tür değişimsiz dönemleri aradaki “boşluklar” olarak resmin dışında bırakır ve sadece süreç ya da olay olarak değişime işaret eden öğeleri gösteren tarihi olgular sayar.”³⁹

Halbwachs, tarih ve hafızayı birbirinden ayırarak, tarihin tek olduğunu savunmaktadır. Tarihin hafızadan ayrıldığı noktayı hafızanın kolektif olması ile açıklamaktadır. Halbwachs’e göre evrensel bir bellek yoktur ve “her kolektif hafızayı, uzamda ve zamanda sınırlanmış bir grup destekler.”⁴⁰ Halbwachs’e göre, “tarihin zamanı, hiçbir grup tarafından süreklilik haliyle yaşanmayan ve hatırlanmayan bir yapay sürekliliktir ve bu yüzden gerçekliğin dışındadır. Yaşamın, daha doğrusu somut bir mekân ve zamanı olan sosyal yaşamın yarattığı bağlantılardan ve bağımlılıklardan arındırılmış, işlevsiz bir olgular toplamıdır.”⁴¹ Halbwachs’e göre bunun bir sonucu tarih ve bellekle arasındaki ilişkidir. Geçmişin hatırlanmadığı, yani yaşanmadığı anda tarih öne çıkar.⁴² Halbwachs için “tarih, geleneğin bittiği ve toplumsal belleğin

³⁷ Rifat N. Bali, “Toplumsal Bellek ve Varlık Vergisi”, **Hatırladıklarıyla Unuttuklarıyla Türkiye’nin Toplumsal Hafızası**, Ed. Esra Özyürek, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, s.87-127.

³⁸ Bknz. Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013; Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, İstanbul, Ayrıntı; Maurice Halbwachs, **Kolektif Hafıza**, Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları, 2017.

³⁹ Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.51.

⁴⁰ Maurice Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçevesi**, Çev: Büşra Uçar, Ankara, Heretik Yayınları, 2016, s.82.

⁴¹ a.g.e s.82.

⁴² Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.52.

ayrıştığı yerde başlar.”⁴³ Maurice Halbwachs, geleneği bellekten ayırmakla birlikte onu hatırlamanın biçimlendirilmesi olarak ele almaktadır. Belleğin gelenekle olan ilişkisine, hatırlama-unutma kültürü kavramlarının irdeleneceği bölümde kültürel ve iletişimsel bellek ayrımında tekrar değinilecektir.

Halbwachs’ın karşıt bir ilişkide ele aldığı tarih ve bellek ilişkisine dair tezinden yola çıkan Nora, bu ikili arasındaki ilişkiye dair zaman zaman eleştirilen bir değerlendirmede bulunmaktadır. Nora, tarih ve belleği karşıt kavramlar olarak ele almaktadır. Nora’ya göre, “hafıza her zaman yaşanan gruplar tarafından üretilen yaşamın kendisidir.”⁴⁴ Dolayısıyla bellek, hatırlamaya unutmaya açık ve sürekli gelişim halindedir. Bellek, duygulara dayanmakta, sihirli ve hatırayı kutsallaştırmaktadır. “Tarih ise hatırayı kapı dışarı eder, onu bayağılaştırır.”⁴⁵ Nora, Halbwachs’ın ne kadar grup varsa o kadar hafıza vardır görüşüne katılarak, hafızanın kolektif ve çoğul olduğunu söylemektedir. Tarihin ise herkese ait ya da kimseye ait olmadığını belirtmektedir. Bu bakış açısının bir benzerini Enzo Traverso’da da bulabiliriz. Tarih anlatılan olgularla dışsal bir ilişki kurmakta, bellek ise içsel bir ilişki kurmaktadır: “Bellek, bir tür koruyucu olarak tarihin akışına eşlik eder, çünkü onun “içsel temelini” oluşturur ve her ikisi de devlette gerçeklik bulur; yazılı tarih bir ayna gibi bu devletin içkin rasyonelliğini yansıtmaktadır.”⁴⁶ Nora’ya göre ise tarihin hafızadan kopuşu tarihin tarihinin yazılmaya başlanmasıdır. Bunu da tarih yazımı bilincinin uyanması ile ilişkilendirmektedir. Nora, tarihin kutsal olduğunu düşünmekte, çünkü hafıza ulus sayesinde kutsallaşmaktadır.

Tarih ve bellek arasındaki ayrımı, Nuri Bilgin, canlı bellek ve resmi bellek kavramlarının farklılıklarını ve kesiştikleri alanları açıklayarak yapmaktadır. Bilgin’e göre resmi bellek, egemen gruplarca yazılmış-üretmiş tarih ve kolektif kimliğin inşasında kurucu bir rol üstlenen bellektir. Canlı bellek ise “maruz kalınan bellek”tir ve “olayların kurban veya faili olarak yükünü çeken, ağırlığını taşıyan, acı ve ıstırabını

⁴³Enzo Traverso, **Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Versus Yayınları, 2009, s. 16.

⁴⁴ Pierre Nora, **Hafıza Mekânları**, Çev: Mehmet Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s.19

⁴⁵a.g.e s. 18-19.

⁴⁶Enzo Traverso, **Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Versus Yayınları, 2009, s.14.

hissetmiş, tehdit ve korkusunu duymuş, şerefini veya utancını paylaşan insanların inşa ettiği bellektir.”⁴⁷ Halbwachs’ın de dikkat çektiği gibi Bilgin de hafızanın sürekli değişen, dönüşen yapısı ile canlı olduğunu vurgulamaktadır. Resmi bellek hâkim gruplarca ortak bir kimlik ve bilinç yaratımında inşa edilmektedir. Tarih bu noktada resmi belleğin önemli bir aracıdır. Bilgin’e göre “resmi tarih ya da bellek ise, “bellek müteşebbisleri” işidir.”⁴⁸ Kimlik inşa sürecinde, kimliğe “tarihsel bir töz verme” işlevi ile kolektif bellek; bellek müteşebbisleri tarafından ayıklanmaktadır. Bellek müteşebbisleri, iktidarını görünür kılmaya ve devamlılığını sağlamaya çalışan egemen güç olarak açıklanabilir. Bellek müteşebbislerinin müdahalesi, kolektif belleğin bireysel belleklerden farklılık göstermesinin en büyük nedenlerinden biridir. Bu noktada ulusal tarihin yazımına ve bellek-iktidar ilişkisine değinmek faydalı olacaktır.

Ayıklanan-seçilmiş resmi tarih, iktidar ve bellek ilişkisine dair fikir vermektedir. Egemen gruplar, kimlik inşa sürecinde grup içinde ortaklıklar kurmak için kolektif belleğe müdahalelerde bulunmaktadır. Bu müdahalelerin en belirginini, ulusların inşasında en başından tarih yazımına dairdir. Belirlenen olaylar, durumlar etrafında manipüle edilerek yazılan tarih, ulusların hafızasında yer edinmeye çalışmaktadır. Ulus devletleşme sürecinde devletin hatırlama politikalarına paralel olarak yazılan tarih, çoğunlukla devletin ideolojik aygıtlarının kontrolünde ve dayatmacı bir nitelikte olmaktadır. Paul Ricoeur, hafıza manipülasyonunun yalnızca totaliter rejimlerin değil, “şan şeref delisi” her yönetimin başvurduğu bir yöntem olduğunu vurgulayarak, dayatılan tarihin, “izinli bir tarih, resmi tarih, kamuca öğrenilmiş ve kutlanan bir tarih”⁴⁹ olduğunu ifade etmektedir. Bu hafıza öğretilmiş bir hafıza olarak, “ortak kimliği kuran olaylar sayılan ortak tarihteki kesitlerin hatırlanmasıyla” iç içedir.⁵⁰ Benzer bir biçimde Akçam, ortak yaşanmış tarihe ve ulusal devlete, ulusal kimliğin inşasında merkezi bir rol vermektedir.

“Ortak yaşanmış geçmişler, birlikte yaşayanların belleklerinde benzer izler bırakır. Geçmişe yönelik ortak hatırlamalar, yaratılan semboller ve onlara yüklenen anlamlar,

⁴⁷ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s. 15.

⁴⁸ a.g.e s. 18.

⁴⁹ Paul Ricoeur, **Hafıza, Tarih, Unutuş**, Çev: Mehmet Emin Özcan, İstanbul, Metis Yayınları, 2012, s.104-105.

⁵⁰ a.g.e. s.104-105.

süreçte kendisini ortak bazı amaçların tanımlanmasını ifade eder ve toplumda ortak bir iletişim ağı yaratır.”⁵¹

Ulus kimlik bu ortak geçmiş ortak yaşanmışlıklara referans verirken aslında tekil bir ulus kimlik kurarak farklı grupları içinde eritmeye çalışmaktadır. Haldun Gülalp’e göre, “ulusal-kimliğin çekirdek unsurları din, ırk ya da etnisite gibi tarihsel kökenlerden gelen kimliklerin bir bileşimini içerir. Çoğu kez de bu tanımın merkezinde bazen açık bazen örtülü olarak dini bir kimlik yatar ve bu kimlik devletin vatandaşlarına gösterdiği muameleyi etkiler”.⁵² Ulus-devletler, ulus tanımını yaparken geleneksel bir kimliğe atıfta bulunurken, vatandaşlarını geleneksel kimliklerinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır.⁵³

Ulus kimlik inşasında önemli bir rolü olan tarih anlatılarının oluşturulmasında başka bir deyişle tarihin yeniden kurulmasında tarihçinin rolü tartışılan bir diğer önemli boyuttur. Tarihi kurma işi, toplumsal bellekten bağımsız olarak kimi zaman tamamen unutulmuş bir olayı da ortaya çıkarabilmektedir. Tarihçi, ortaya çıkardığı derlediği bulgularını yorumlama özerkliğine sahip olmakla birlikte, bu özerklik alanından faydalanmadığı durumlarda toplumsal belleğin anlatılarını olduğu gibi kabul etmiş ve toplumsal bellek karşısındaki bağımsızlığından vazgeçmiş olur. Connerton’a göre, “toplumsal bellek karşısındaki bu bağımsızlığına karşın, tarihi yeniden kurma pratiği, önemli noktalarda toplumsal grupların belleğinden yol gösterici bir itici güç bulabilir ve buna karşılık, toplumsal grupların belleğinin biçimlenişine önemli katkılar sağlayabilir.”⁵⁴ Bu tarz bir etkileşim durumunda, devlet aygıtları, özellikle de totaliter rejimlerde iktidar güç tarafından vatandaşların belleğini silmek için kullanılabilir. Unutturma politikaları ile ilgili ayrıntılara ise ilerleyen bölümde değinilecektir.

Tarih ve bellek arasındaki gerilimli ilişkiyi karmaşıklaştıran, bu çalışma kapsamında da irdelenecek kavramlar olan her ikisinin de ‘hakikat ve adaletle’

⁵¹ Taner Akçam, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik (Ciltli)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.53.

⁵² Haldun Gülalp, “Milliyete Karşı Vatandaşlık”, **Vatandaşlık ve Etnik Çatışma**, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s.12.

⁵³ a.g.e. s.12.

⁵⁴ Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, İstanbul, Ayrıntı, 2014, s. 29-30.

kurduğu ilişkidir. 20.yüzyılda, otoriter rejimlerin yarattığı atmosferde dünyada yaşanan kırim, kıyım, katliamlar ve daha sonrasında yaşanan hafıza patlamaları; günümüzde tarihin adli okuması ve belleğin adlileştirilmesi eğilimini ortaya çıkarmaktadır. Buradan hareketle tarih yazımının donmadığını, yeni sorgulamalarla, analizlerle geçmişe yönelik bakış açılarını değiştirdiği görölmektedir.

“Bellek politikası resmi anmalar, müzeler, filmler ve Shoah, savaşlar, totalitarizmler, soykırımlar ve insanlığa karşı işlenen suçlar çağı olan yirminci yüzyılın metaforu yapma eğilimindedir. Bu temsiller sisteminin merkezine yeni figürler yerleşir: Tanık. Tanığın ortaya çıkışıyla birlikte belleğin tarihçinin şantiyesine girişi gayet sağlam bazı paradigmaları tartışma konusu eder.”⁵⁵

Hafıza patlamasının yaşandığı bu yüzyılda tanıklık kavramı hafıza ile tarih ilişkisine farklı bir boyut sağlamaktadır. Paul Ricoeur, hatırladığımız şeyi, hatırlayacağımızı ifade etmeden önce onun gerçekleşmiş olduğunu hafıza ile gösterebileceğimizi ve dolayısıyla tanıklığın “hafıza ile tarih arasındaki geçişkenliği” sağladığını ifade etmektedir.⁵⁶Bu noktada hafıza ve tarih arasındaki ilişkiye yeniden bakıldığında; “eskiden beri iktidarların ve bilimsel-profesyonel otoriterlerin elinde olan ‘tarih’ten farklı olarak ‘hafıza’ yeni ayrıcalıklardan ve toplumsal hareketlerin prestijinden yararlandı; giderek aşağılananların, tahkir edilenlerin intikamını, “büyük tarih” üzerinde hak iddia edemeyenlerin “küçük tarihini” temsil eden bir kavram haline geldi.”⁵⁷ Artık hafıza, “tarihin hakikatinden daha ‘hakiki’ bir hakikati, yaşananların ve hatıraların hakikatini temsil etme misyonunu yüklenmiştir.”⁵⁸ Toplumların da hafızasının olduğuna dair kabulle birlikte bireyin toplumla olan ilişkisine farklı bir perspektiften bakmaya yönelik, bakış açılarında bir değişim yaşanmıştır. Bu değişimle birlikte Sancar’ın dikkat çektiği üzere; “sadece ‘ulusal hafıza’dan ‘toplumsal hafıza’ya değil, ‘tarih bilinci’nden ‘toplumsal bilinç’e doğru bir gelişim de ortaya çıkmıştır.”⁵⁹

⁵⁵EnzoTraverso, **Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Versus Yayınları,2009, s.5-6.

⁵⁶ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet Ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.56

⁵⁷ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.65

⁵⁸a.g.e. s.66.

⁵⁹a.g.e s.66.

1.3. Kolektif Hatırlama

Türkiye bağlamında geçmişle yüzleşmeyi inceleyen bu çalışmada ilk olarak hafıza ve hatırlama arasındaki ilişkinin irdelenmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda hafızanın yapısı ve özellikle kolektif boyutu-toplumsallığı ele alınmaktadır. Şimdi ise geçmişle yüzleşme* bağlamında hatırlama biçimleri ile birlikte “hatırlama kültürü” ve “unutma kültürü” kavramları irdelenecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde irdelenecek olan geçmişle yüzleşme kavramına dair tanımlamalara burada kısaca yer vermek faydalı olacaktır. Ozan Erözden’e göre,

“Yaygın ölçekte şiddete başvurmuş bir otoriter veya totaliter rejimin ya da merkezi otoritenin yokluğunda baş göstermiş yoğun bir çatışmanın toplumsal dokuda yarattığı tahribatın nasıl giderileceği önemli bir sorundur. Kamu hukuku ve siyaset bilimi alanında bu sorun genellikle “geçmişle yüzleşme” (coming to terms with the past) ve “demokrasiye geçiş süreci adaleti” (transitional justice) kavramları üzerinden ele alınır.”⁶⁰

Sancar’a göre ise “geçmişle hesaplaşma kavramı, ağır insan hakkı ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı diktatörlük yönetimlerinin ve/veya yaygın iç çatışmalarının ardından, geçmişin yüküyle nasıl baş edileceği ve insan hakları değerlerine yaslanan bir toplumsal barış ile demokratik bir siyasal kültürün nasıl inşa edileceği sorunlarına işaret eden evrensel bir içeriği vardır.”⁶¹

Geçmişle yüzleşme, bireysel olmaktan çok toplumsal bir durumdur. Dolayısıyla hatırlama ve onunla birlikte unutmayı da toplumsal boyutuyla ele almak gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle Assmann’ın toplumsal hafızanın işlevlerini açıklamak üzere ele aldığı iki bellek türüne değinilecektir.

1.3.1. Hatırlama Biçimleri: Kültürel Bellek ve İletişimsel Bellek

⁶⁰ Ozan Erözden, *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.15-16.

⁶¹ Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İstanbul, İletişim, 2016, s.19.

Assmann, Halbwachs'ın hafıza ile ilgili çalışmalarından yola çıkarak toplumsal hafıza alanına önemli katkılar sunan çalışmalar yapmıştır. Toplumsal belleğin işlevlerini iki hafıza türü ile açıklamaktadır: *İletişimsel bellek* ve *kültürel bellek*.

Jan Assmann'a göre iletişimsel bellek, yakın zamana-geçmişe ait anıları içermektedir. Anılar, iletişimsel bellekte kısa süre tutulabilmektedir. Bu bellek kuşaklara özgü bir bellektir ve taşıyıcılarıyla birlikte yok olmaktadır. Bu alanın eleştirilerden arınarak saklamak ve korumak için ortak hatırlama içeriğine gereksinimi vardır. "İletişimsel hatırlamanın yerini organize edilmiş hatırlama çabası alır."⁶² Assmann, 80 yılın yarısı olan 40 yılı, iletişimsel bellek açısından kritik önemde olduğunu belirtmektedir. 40 yıl sonrasında olayları yaşamış bireyler, olayları gelecek kuşağa aktarma arzusunun arttığı bir yaş dönemine girerler. Nazilerin Yahudilere yaptığı soykırımı kişisel travma olarak yaşamış kişilerin yaklaşık 20 yıldır böyle ve artık bu anılara medya aracılığıyla ulaşabilir durumuna gelmiştir. Canlı tanıkların dinlenmesi ve tanıklıkların arşivlenmesi ile de bu durum gözlemlenebilir.⁶³ 20. yüzyılda yaşanan büyük felaketlerin doğrudan tanıklarının yok olmasının ardından tarihselleşmeye başlaması nedeniyle bir sonraki kuşaklara aktarılması sorununu da beraberinde getirmektedir.⁶⁴

Kültürel belleği, "gündelik olmayan olayları hatırlama organı olarak tanımlayan Assmann'a göre kültürel belleğin iletişimsel bellekten ayrıldığı en önemli nokta biçimlendirilmiş olması ve törenselliğidir.⁶⁵ Jan Assman'a göre kültürel hafıza, iletişimsel belleğin tersine "kurumlaşmış bir bellek tekniği sorunu"dur. Bu durum kültürel hafızayı yapay ve kurumsal kılmaktadır. Kültürel hafıza da gelenek ve iletişimden beslenmekte fakat onlar tarafından belirlenmemektedir.

Assmann'ın toplumsal belleği iki kategoride incelemesinin bir nedeni Halbwachs'ın gelenek ve bellek arasında kurduğu ilişkiyi karmaşık ve aralarındaki geçişleri akışkan bulmasıdır. Halbwachs'e göre gelenek, hatırlamanın biçimlendirilmesidir. Bu noktada bellek ve gelenek arasında katı bir kavramsal ayrıma

⁶²Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, 74.

⁶³Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s. 45.

⁶⁴ a.g.e s.45.

⁶⁵Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.67.

gitmenin zor olduğunu savunur. Assman, anlam aktarımını rutin taklitlerin amaca yönelik olması dışında bir anlam ifade etmeye başlaması yani gelenek olması yoluyla olduğunu ifade etmektedir. Kültürel anlamın aktarımını, devredilmesini sağlayan gelenekler kültürel belleğin alanı olarak ele alınmaktadır. Kültürel bellek, grup içinde kabul edilen yani hatırlanması istenen ve unutulması istenen şeylerle bağlantılıdır. Buradaki dinamiği geleneğin oluşumu, geçmişle ilişki ve politik imgelem gibi ifadelerle anlatabilmek için Assmann yine kültürel bellek kavramına ihtiyacımız olduğunu belirtiyor.⁶⁶

Assmann'ın ele aldığı kültürel hafızanın törenselliği ve yapaylığını aslında ulus devletlerin tarih ve bellek inşasında gözlemlemek mümkündür. Halkın neyi unutup neyi hatırlayacağı egemen grup tarafından belirlenir ve kurulan bu resmi tarih anlatımıyla değerler sistemi (bağımsızlık, vatanseverlik, zafer, sadakat, görev gibi) tanımlanır. Daha sonra bu kavramlar kamusal alana, toplumsal yaşayışa yansıtılarak sembollere dönüştürülür. Bu imgeler, mekânsal düzeyde bayrak, tören, anıt olarak somutlaştırılmaktadır.⁶⁷ Bu süreç Eric Hobsbawm'ın "geleneğin icadı" kavramıyla da açıklanmaktadır. "Gelenek icat etmek...geçmişe referansla belirginlik kazanan, özünde bir formelleştirme ve rutinleştirme sürecidir."⁶⁸ Böylelikle bu rutinleşen pratiklerle ulusal kimliğe süreklilik ve derinlik kazandıran bir geçmiş oluşturularak, bir anlamda da tarih yazılmaktadır. Hobsbawm'a göre "formal sembolik bir rızayla sokulmuş" gelenekler, elitlerin kolektif üstünlüğü duygusunu besleyebilir. İcatın anlamı aslında tarihin, halkın hafızasında saklı olandan değil, bu tarihi yazanların kurgulamasından ibaret olmasıdır/sunulmasıdır.

"Kültürel bellek geçmişin belli noktalarına yönelir. Geçmiş onda da olduğu gibi kalmaz, daha çok anın, bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır."⁶⁹ Bu figürler ritüeller, anmalar gibi hatırlama figürleridir. Assmann'a göre tarih hatırlama yolu ile efsaneye dönüşmektedir. Assmann, efsaneleri de hatırlama figürü olarak

⁶⁶Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.26-31.

⁶⁷ İnci Yalım, "Ulus Devletin Kamusal Alanda Meşruiyet Aracı: Toplumsal Belleğin Ulus Meydanı Üzerinden Kurgulanma Çabası", **Başkent Üzerine Mekan-Politik Tezler Ankara'nın Kamusal Yüzleri**, Ed. Güven Arif Sargın, İstanbul, İletişim, 2017, s.164.

⁶⁸EricHobsbawm, **Geleneğin İcadı**, Ed. EricHobsbawm&Terence Ranger, çev: Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s.5.

⁶⁹Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.61.

değerlendirmektedir. Kurucu bir tarih olan efsaneler, gerçeklik dışı değil aksine “sürekliliği sağlanmış düzenleyici ve biçim verici bir güç olarak ”⁷⁰ gerçeklik kazanmaktadır. İletişimsel bellek ve kültürel bellek arasındaki bir diğer önemli fark ise grubun katılımının kültürel hafızada iletişimsel hafızaya göre çok daha belirgin olmasıdır. Anlatıcının asıl işlevi, grup hafızasını korumaktır. Bununla birlikte kültürel hafıza, iletişimsel hafıza gibi kendiliğinden yayılmaz. Kültürel hafızanın şamanlar, rahipler, öğretmenler, yazarlar gibi özel taşıyıcıları bulunmaktadır.⁷¹

Kültürel hafıza biçimlendirilmiş olması itibariyle toplumların neleri unutmaması gerektiğine dair tespitleri içermektedir. Dolayısıyla bu biçimlendirilmiş hafızayı kuran çalışmalar ve belirleyici araçlar geçmişle yüzleşmede önemli bir yere sahiptir. Hafıza ve hatırlama talebi, toplumların geçmiş politikaları ile biçimlenen bu hafızayla yüzleşme talebidir. Bu nedenle de hatırlamanın ve geçmişle yüzleşmenin politik bir edim olarak ele alındığı bu çalışmada, kültürel hafızayı biçimlendiren öğeleri de göz önünde bulundurmak önemli bulunmaktadır. Geçmişle yüzleşme süreci en genel anlamıyla hakikatleri ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalar olarak düşünüldüğünde⁷², bu süreçte kültürel hafızayı belirleyen araçlar ile de geçmişin işlenmesi söz konusudur.

1.3.1. Hatırlama ve Unutma Kültürü

Halbwachs’ın hafızanın toplumsal çerçeveleri teorisini açıklarken, bu teorinin hatırlama ile birlikte unutmayı da anlattığı konusuna değinmiştik. Teorinin yüzleşme literatürü içinde bir temel referans noktası haline geldiği görülmektedir. Hafızanın bireye ait olması ile birlikte sosyal bir olgu olarak inşa edildiğini vurgulayan Halbwachs’e göre zaman, mekân, uzam ve dil çerçeveleri içinde hatırlayan bireyler, anılarını kurgulayan “çerçeveye” bağımlıdırlar. Dolayısıyla, “bir insan -ve bir toplum- geçmişini sadece bağlantı kurduğu ilişki çerçevesinde yeniden kurabiliyorsa, bu ilişki

⁷⁰a.g.e s.61.

⁷¹Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.62-63.

⁷² Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.46-99.

çerçevesinin dışında kalan her şeyi unutacaktır.”⁷³ Bilgin’e göre “kolektif belleğin sosyal olarak çerçevelenmiş olmasının temel nedeni, bireylerin bir grubun üyesi olarak hatırlamalarıdır, geçmişini hatırlamak veya yeniden canlandırmak için grup bağlamında hareket etmeleridir; çünkü neyin “hatırlanabilir” olduğu ve onun nasıl ve ne zaman hatırlanacağı sosyal gruplar tarafından belirlenmektedir.”⁷⁴ Hafızanın hatırlama ve unutma yoluyla nasıl şekillendiği/şekillendirildiği-neyi nasıl hatırladığı, hafızayı politik bir olgu olarak ele almayı gerektirmektedir.

Belleğin tarih ile ilişkisinin irdelendiği bölümde Bilgin’in kolektif belleğin iki farklı biçiminden bahsettiğine değinilmiştir. Bunlardan biri resmi bellek ya da bir diğer deyişle resmi tarih, diğeri ise canlı bellektir. Resmi bellek, egemen gruplarca üretilen, yazılan tarihtir. Topluluğun kolektif kimlik inşasında da önemli bir işlevi vardır. Canlı bellek ise olayları yaşayanların oluşturduğu, maruz kalınan bellektir. Bu bellek, zaman içinde değişim dönüşüm yaşadığı için canlıdır. İlk bellek tipinde geçmişin seçilmesi, canlı bellekte ise geçmişe maruz kalınması durumu vardır.⁷⁵ Belleğin seçici yapısına dikkat çeken Bilgin’e göre, “hatırlamak ya da unutmak, bizi “şimdi” ilgilendirenleri ayıklamak, diğerlerini budamaktır.”⁷⁶ Assmann’a göre ise “hatırlamak eylemi, seçilmiş olma ilkesine dayanmakta çünkü seçilmiş olmak, hiçbir şekilde unutulmaması ve unutturulmaması gereken en yüksek düzeyde sorumluluklar kurumu anlamına geliyor.”⁷⁷ Hatırlamak bir yeniden inşa süreci olarak görülmektedir. “Geçmişin hatırlanması basitçe bilgileri geri getirme işlemi değil, aktif ve yapıcı bir süreçtir.”⁷⁸ Enzo Traverso’da kolektif belleğin oluşumunu anlatırken hafızanın seçiciliğini şu şekilde ifade etmektedir: “Geçmiş, kültürel duyarlıklara, etik sorgulamalara ve şimdi

⁷³a.g.e s. 45

⁷⁴ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.73.

⁷⁵ Laurence Van Ypersele et al., *Questions d’histoire contemporaine : Conflits, mémoires et identité* (Paris: Presses Universitaires de France – PUF, 2006). Aktaran Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, 15.

⁷⁶ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.25.

⁷⁷ Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.39.

⁷⁸ Schwartz, “The Social Context of commemoration: A study in collective memory”, *Social Forces*’dan aktaran Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.74.

zamanın politik beğenilerine göre ayıklanıp yeniden yorumlandıktan sonra kolektif belleğe dönüşüyor.”⁷⁹

Geçmişin hatırlama yolu ile bir ayıklama sürecinden geçirilerek yeniden inşa edildiğini vurgulamıştık. Bu durum “geçmişteki bir takım olayların seçici olarak göz ardı edilmesini, bağlamın bozulmasını ve hatta çarpıtılmasını içerebilir. Bu eğilim özellikle bir grubun kimlik algısı, meşruluğu veya onuru tehdit altında olduğunda ortaya çıkmaktadır.”⁸⁰Seçilen olaylar ile kurulmak istenen kimliğe uygun bir şekilde inşa edilen bellek, iktidarın meşruluğunu ve devamlılığını sağlayabilmesi için önemli bir araçtır. Öyle ki “iktidarlar kendi meşruiyetlerini sürdürmek için tarihi kendi perspektifinden sunarken, olgular dünyasından seçici bir gözle okudukları tarihte neyin hatırlanacağını ve neyin unutulacağını da yargıçları haline getirir.”⁸¹ Toplum yönetenler için bellek, verimli bir politik zemin oluşturmaktadır. Ortak belleği toplumları idare etmede kullananlar geçmişin kontrolü ile geleceğin sosyal ve politik olaylarını da kontrol edebileceklerinin farkındadırlar.⁸² Hatırlanması gerekenleri iktidarların belirliyor olması hatırlamayı ideolojik yapar. Casey, kolektif belleğin nasıl yapılandırıldığına dair fikirleri ile yönetme gücünü elinde bulduranların toplumların belleklerini nasıl kontrol ettiklerini açıklamaya çalışmaktadır. Casey’e göre “belleğin toplumsal çerçevesini sadece “kolektif hatırlama” oluşturmaz. Onun kadar önemli ve hatta eşdeğer olan ise “kolektif unutma”dır.”⁸³ Kolektif belleği oluşturan bu iki kavrama göre bireylerin hatırlayabilmesi için unutulması da gerekmektedir. Belleği ideolojik kılan ve onu oluşturan aslında unutulmuşlar ya da unutturulanlardır. İktidar kanadının genellikle toplumların belleğine dair yaptığı müdahalenin “rahatsız edici geçmişi hatırlatacak her şeyi inkâr etmek ve bastırmak”⁸⁴

⁷⁹EnzoTraverso, **Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika**, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Versus Yayınları,2009, s.2.

⁸⁰ Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.74.

⁸¹ Ahu Tunçel, “Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, **Bir Varmış Bir Yokmuş**, Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, s.21.

⁸² Ahenk Yılmaz, “Bellek Topografyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları ve Mekânsal Bir Deneyim olarak Hatırlama”, **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları**, Ed. Leyla Neyzi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.189.

⁸³Ahenk Yılmaz, “Bellek Topografyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları ve Mekânsal Bir Deneyim olarak Hatırlama”, **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları**, Ed. Leyla Neyzi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.189.

⁸⁴Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.49.

olduğu söylenebilir. Bu durum en bilindik ve yaygın haliyle ulus devletleşme sürecinde ulus anlatılarında karşımıza çıkmaktadır. Casey'in de dediği gibi madalyonun iki yüzü olan hatırlama ve unutma yolu ile hâkim grubun ideolojisi doğrultusunda bir kolektif bellek-kimlik inşa edilmektedir. Anma rejimi olarak da adlandırılan bu yapıda “ulusal birlik” temel alınmaktadır. “Ulusal birlik temelli anma rejimi kendini tarihteki şatafatlı zaferler, ulusun yüceliği ve büyük kahramanların tanınması etrafında kuruyor.”⁸⁵ Resmi tarih ile seçilen tarih, kuşaktan kuşağa aktarılmakta ve toplumsal bir gerçeklik oluşturmaktadır. Bu ideolojik olarak kurgulanmış geçmiş, bireysel bellekler tarafınca benimsenmeye ve unutulmaların tarihini okumayı reddetmeye yönelik hazırlanmaktadır.⁸⁶

1.4. Hatırlama ve Hafıza Arasındaki Çatışmalı İlişki

Toplumların da hafızasının olduğuna dair kabulle beraber; 1980'lerin sonlarından itibaren hızlı bir şekilde artan hatırlama ve hafıza eğilimleri gözlenmektedir. Ulus-kimliklerin yaratmaya çalıştıkları tek tip kimlikler, birçok farklı etnik grupların ve kimliklerin dışlanmasına, asimile edilmesine ve ötekileştirilmesine neden olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak hak talepleri ile kimliklerin mücadeleleri başlamıştır. Dışlanan, ötekileştirilen kimlikler özellikle geçmişte yaşadıkları ağır hak ihlallerinin hatırlanmasını talep ederek adalet arayışına başlamışlardır.

Ulus-kimlik inşa sürecinde geçmişte yaşanan travmatik durumların unutturulması yeni bir başlangıç için önemli bir adımdır. Kurulmaya çalışılan ulus-kimlik “fail” olarak değil “mağdur” olarak tasvir edilmektedir. Bu tasvire uygun olarak resmi anlatılar oluşturulmakta ve gelecek kuşaklara aktarılmaktadır. Ancak kamusal alanda sessizliğe mahkûm edilen kimliklerin aile anlatılarında ve yapılarındaki farklılık bu resmi anlatıyı sorgulatan önemli etkenlerdendir. Özellikle anlatılar ve gerçek kimliğin keşfi geçmişin araştırılmasını ve geçmişin hatırlanması talebini

⁸⁵ Adnan Çelik, <http://gazetekarınca.com/2018/01/devletin-zillet-makaminda-kurt-oluleri/> Erişim Tarihi 29.11.2018

⁸⁶Ahu Tunçel, “Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, **Bir Varmış Bir Yokmuş**, Ed. Tahire Erman & Serpil Özalöğlü, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, s.22

gündeme getirmektedir. Bu durum da daha önce belirtildiği üzere tarih bilincinden, toplumsal bilincine doğru bir gelişimi göstermektedir. “İktidarların doğrusal olarak ilerleyen zamanının (tarihin) aksine, halkın zamanı (hafıza), insanların gündelik hayatları içinde, arşivler, anıtlar, hatta hafıza mekânları olmasa bile, dans ederek ve sıçrayarak hareket etmeye devam ediyor.”⁸⁷

Geçmişin baskılanmasının bir diğer biçimi de hatırlama yasakları ile gündeme gelmektedir. Siyasal mücadelelerin ilgi odağındaki geçmişte bulunan rahatsız edici olayları-durumları hatırlatacak her şey inkâr edilmekte ve baskılanmaktadır. İnkâr ve baskılama halinde yürütülen unutma politikaları, istenilenin aksine sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü bu durum aslında anma rejimi ile vurgu yapılan ulusal birlik görüntüsü altındaki çatışmaların üzerini örtmekte ve hatta onu beslemektedir.⁸⁸ Geçmişle yüzleşme sürecinde önemli bir yeri ve işlevi olan hatırlamanın bu yönünü de düşünerek her hatırlamadan bir yüzleşme meydana gelir savını, hatırlamanın niteliğine ve toplumun dinamiklerine göre bir daha değerlendirmekte faydalı olacaktır. Nitekim Sancar da bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

“Hatırlama kültürünün evrensel karakteri, unutma politikalarının başarısızlığı ve esasen bunların da başka türlü bir hatırlama stratejisine dayanmaları, çoğulcu toplumlarda “unutma politikaları”na karşı mücadele kadar, çeşitli toplumsal aktörlerin farklı toplumsal hatırlama programları arasındaki çatışmaların da önemli yer tutması gibi olgulardan hareketle, geçmişle hesaplaşma için genel bir hatırlama talebinin yeterli olmadığını ve başlı başına hatırlamanın bu yönde bir güvence oluşturmadığını söyleyebiliriz.”⁸⁹

Hatırlama ve hafıza arasındaki çatışmalı ilişki “hatırlamanın, geçmişi bugünün anlam ihtiyaçları ve bağlamları çerçevesinde yeniden inşa ederek canlandırma edimi olma özelliği, bu mücadeleler içinde daha belirgin hale gelir.”⁹⁰ Geçmişle kurulan ilişkinin, bugünün konjonktürel yapısını meşrulaştırmaya ve iktidarda olanın devamlılığını sağlamaya yönelik olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda iktidar ve

⁸⁷Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet Ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.56

⁸⁸Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.48-49.

⁸⁹a.g.es.49.

⁹⁰a.g.e s. 54.

hatırlama arasında bir ittifak olduğu söylenebilir. “İktidar kendisine geriye yönelik meşruluk ve ileriye yönelik ebedilik kazandırır.”⁹¹

Hatırlama ve hafıza arasındaki çatışma ve zaman zaman ittifak hali kolektif hafızayı bir mücadele alanı haline getirmektedir. Kolektif hafızaya geçmişin şimdi ile kurduğu ilişki olarak bakarsak hatırlamanın da belirli amaçlar doğrultusunda harekete geçirildiği söylenebilir. Nora'nın da belirttiği gibi “hafıza içerikten çok bir çerçevedir. Varlığından çok kullanılma biçimiyle değer taşıyan bir olgudur.”⁹² Bu da hafızayı mücadele alanı ile birlikte siyasi yapmaktadır. Geçmişinde ağır insan hakları ihlalleri içeren toplumlarda hafıza ve hatırlama arasındaki bu çatışkılı durum daha da sert olmaktadır. Mağdur ve fail gruplar belirgin bir konuma sahip olmakta ve kutuplaşma, bölünme yaşanmaktadır.⁹³ Geçmişin barındırdığı ve sürdürdüğü adaletsizliklerin varlığı beraberinde “adaletsizliklerin giderilmesi gibi bir sorunu gündeme getirmektedir.”⁹⁴ Bu noktada adaletsizliklere maruz kalmış belleklerin mücadelesi “geçmişle yüzleşme” sürecini de başlatmaktadır. Adaletsizliklerin giderilmesi için neler yapılması gerektiğine dair soruları gündeme getiren bu süreçte nelerin ne kadar hatırlanması gerektiği önemli bir sorun alanını oluşturmaktadır. Connerton'a göre “geçmişte işlenen haksızlıkların hesabı sorulurken, yasadışı eylemlerin tarihteki lekesini temizlemede ne kadar geriye gidilmeli? Bu nedenlerle, yeni bir başlangıç ile eski tiranlık arasına bir duvar çekmek, eski tiranlığı anımsamak anlamına gelecektir.”⁹⁵

İktidar ve hafıza arasındaki ilişkinin kapsamı dâhilinde, özellikle iktidarın geçmişteki rahatsız edici olaylara yönelik inkâr ve baskı politikaları uyguladığına değinilmiştir. İktidarın baskılama ve inkâr yolu ile unutturduğu geçmiş, aslında muhalefetin söylemlerini oluşturduğu bir içeriğe sahiptir. Bu duruma karşın devlet unutturmaya yönelik bir refleks geliştirmektedir. Tüm hatırlama taleplerini kendine muhalif bir alana konumlandıran devlet, kurucu aklın referansı ve kaynağı ile bir

⁹¹Jan Assmann, **Kültürel Bellek**, Çev: Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı, 2001, s.79.

⁹²Pierre Nora, **Hafıza Mekânları**, Çev: Mehmet Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s. 10-11.

⁹³Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.56.

⁹⁴Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, İstanbul, Ayrıntı, 2014, s.21.

⁹⁵a.g.e s.22.

politik tutum içine girmektedir. “Ulus devletleşme sürecinde kurucu unsurların işlediği ya da dâhil olduğu kolektif suçları çeşitli mekanizmaları devreye sokarak reddetmek, esas olarak resmi bir politikadır. Bu politika devlet aygıtı tarafından üretilir, dolaşıma sokulur ve dönemsel olarak tahkim edilerek yeniden üretilir.”⁹⁶ Toplumsal düzlemde inşa edilen resmi anlatının inkârcı düşünme biçimi, kolektif hafızayı ve duygulanımı da yeniden üretmektedir.

Devletin geçmişte işlediği ve baskıladığı/unutturduğu hak ihlalleri ile inşa ettiği ve biçimlendirdiği kolektif hafızanın alanına girecek bilgiler, onun eylemlerinin meşruluğu ve otoritesinin devamı için çok önemlidir. Bu noktada “devlet akli”nın bilgi üzerindeki kontrolüne ve hafızayı nasıl biçimlendirdiğine değinmenin, geçmişle yüzleşmeyi siyasi faili meçhul cinayetlerle yüzleşme bağlamında bir politik edim olarak ele alan bu çalışma için faydalı olacağı düşünülmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınacak olan devlet kaynaklı insan hakları ile yüzleşme bağlamında devlet aklının yüzleşme sürecindeki etkisi Türkiye’den örneklerle detaylandırılacaktır.

⁹⁶ Ömer Turan & Güven Gürkan Öztan, **Devlet Akli ve 1915 Türkiye’de “Ermeni Meselesi” Anlatısının İnşası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s.13.

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇMİŞLE YÜZLEŞME: HAFIZA, ADALET VE HAKİKAT TALEBİ

Geçmişle yüzleşme bağlamında Türkiye’yi inceleyen çalışmanın bu bölümünde, geçmişle yüzleşme kavramı irdelenecek ve kavramın hafıza, adalet ve hakikat ile ilişkisi açıklanmaya çalışılacaktır. Hafızanın hakikat ile kurduğu ilişkiyi geçmişle yüzleşme kavramı bağlamında ele alan bu çalışmada geçmişin yeniden inşasında geçiş dönemi adaleti mekanizmalarının işleyişi, görevleri hakkındaki tartışmalara yer verilecektir.

Geçmişle yüzleşmenin tam bir tanımlaması yapılamamakla birlikte, “yüzleşme” kavramı bir daha asla geçmişte yaşanan yıkıcı, yıkıcı olayların tekrar yaşanmaması ve iyileşme/onarma argümanlarına dayanmaktadır. Bu süreç her bir ülkenin yaşadığı durumlara göre farklılıklar göstermektedir. Bununla birlikte dünyada geçmişle yüzleşebilmiş her bir ülkenin deneyimlerinden ortak bazı çıkarımlar da yapılmaktadır. Geçmişle yüzleşme sürecini yaşayan ülkelerin, genellikle baskıcı rejimden-otoriter yönetimden demokratik bir hayata geçiş yaptığı veya çatışma dönemleri sonrasında olduğu görülmektedir. Bu süreçlerde geçiş dönemi adalet mekanizmalarından* baskın olarak hakikat ve uzlaşma komisyonları kurularak, sıkıntılı geçmişte yaşanan suçlarla, hak ihlalleri ile yüzleşme gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu kimi zaman başarılı sonuçlar verse de kimi zaman ilerleyen bölümde de detaylandırıldığında görülecektir ki başarısız veya farklı amaçlar doğrultusunda kullanımından kaynaklı farklı sonuçlara neden olabilmektedir.

Geçiş dönemi adaletinin kavramsal olarak da tartışılacağı bu bölümde geçmişle yüzleşme sürecine eşlik edecek ve tamamlayıcı olarak işlev görecek olan adalet

* Demokrasiye geçiş süreci adaleti mekanizmaları, esas olarak, dört ana kategori altında toplanır;

- 1)Uluslararası ve/veya ulusal mahkemelerce yürütülen ceza ve/veya hukuk yargılamaları.
- 2)Gerçeklik komisyonları gibi araştırma organları
- 3)Eski hale iade uygulamaları ya da zarar tazmin yöntemleri
- 4)İtibarın iadesi uygulamalarını da içeren hukuki ve idari reformlar. (Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s. 60-61.)

yaklaşımları da aktarılacaktır. Cezalandırıcı ve onarıcı adalet kavramlarının literatürde eleştirildiği noktalara değinilerek geçmişle yüzleşme sürecinde iki yaklaşımında birlikte benimsendiği durumda daha faydalı olacağı görüşü savunulacaktır. Bununla birlikte geçmişle yüzleşme sürecinin temel mücadelesini şekillendiren hakikat talebi de çalışmanın bu bölümünde “hakikat hakkı” kavramı çerçevesinde ele alınacaktır. Geçmişle yüzleşme sürecinde hakikat talebi aynı zamanda adalet ve hatırlama talebi olarak değerlendirilebilir. Hakikatlerin ortaya çıkarılması, geçiş dönemi adalet mekanizmalarından hakikat komisyonları aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Hakikat hakkının kolektif boyutu ve onarıcı adalet arayışının bir sonucu olarak hakikat komisyonlarının işlevleri, gereklilikleri ve sağladığı faydalar ile ilgili tartışmalara yer verilmesi araştırma açısından faydalı bulunmaktadır. Bununla birlikte resmi düzlemde komisyonların kurulamadığı bir ortamda gayri resmi projeler olarak sivil toplum kuruluşlarının ve inisiyatiflerin yürüttüğü mücadelelerin de geçmişle yüzleşmeyi tetikleyebileceği düşünülmektedir. Bu çalışmada odaklanılan siyasi cinayetlerle yüzleşme konusunda Toplumsal Bellek Platformu’nun faaliyetleri bu çerçevede değerlendirilmektedir.

2.1. Geçmişle Yüzleşmenin Kavramsal Olarak İrdelenmesi

Geçmişle yüzleşme ve geçmişle hesaplaşma Türkçe literatürde hemen hemen aynı anlamlara gelen bir şekilde kullanılmaktadır. Bununla birlikte terimsel ve anlamsal olarak dünya literatüründe nasıl bir değişim geçirdiğine bakmak faydalı olacaktır. Geçmişle yüzleşme (Vergangenheitsbewältigung) kavramının ilk kez ne zaman ve nasıl kullanıldığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte en eski kullanımının “1955’te Berlin’de Evangelische Akademie tarafından düzenlenen bir konferansta”⁹⁷ olduğu bilinmektedir. Daha çok bilim adamları ve tarihçiler tarafından kullanılan bu terim, ilk dönemlerde Nazi rejiminde neler yaşandığı ve kimlerin sorumlu olduğu konusundaki belirlemeler konusunda tartışılmaktaydı.⁹⁸ Almanlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Holokostu kabul etmeye, tartışmaya

⁹⁷ Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İstanbul, İletişim, 2016, s.26.

⁹⁸ a.g.e s.26.

başladıkça Alman entelektüeller ve kamuya mal olmuş kişiler geçmişi tanımlama/tanıma ve sorgulama için “Vergangenheitsbewältigung” terimini ortaya çıkartmıştır. Bu kullanımın kamusal alanda ortaya çıktığı da belirtilmektedir. Bununla birlikte terimin, geçmişle ilgili yapılması gerekenlerle ve geçmişten hareketle alelacele bir geçmişle ilgilenme aracına dönüştüğü yönünde eleştiriler de bulunmaktadır.⁹⁹

Almanca menşeli terimin İngilizce ve diğer dillere aktarımında farklılıklar olduğu gözlemlenmektedir. İngilizcede yaygın olarak “coming to terms with the past” olarak kullanılan terimin Almanca ile uyumlu olduğu düşünülen “hesaplaşma” kavramını esas alarak “accounting for the past”, “coping with the past” şeklinde kullanımları da mevcuttur. Geçmişle yüzleşme meselesini evrenselleştirmede büyük payı olan Latin Amerika ülkelerinde ise İspanyolca olan “reconciliacion politica” terimi kullanılmaktadır. Türkçe karşılığı ise “yeniden uzlaşma, barışma siyaseti” olarak çevrilmektedir. 1990’lar ile birlikte kavram, “geçiş süreci adaleti” kavramı ile kullanılmaya başlamıştır.¹⁰⁰

Geçmişle yüzleşme terimi yerine alternatif terimler de vardır. Örneğin “geçmişin işlenmesi” kavramı da kullanılmaktadır. Theodore W. Adorno, 1959’da yayımladığı “Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir?” makalesinde bu kavramı geçmişte neler yaşandığının ortaya çıkarılması ve belgelendirilmesi durumunu anlatmak üzere kullanmaktadır. Ona göre geçmişte olanların nedenlerinin bulunması gerekmektedir. “Geçmiş, ancak geçmiş olanın nedenleri ortadan kaldırılırsa işlenmiş olabilecektir. Ama nedenler halâ süregittiği için, onun büyüğü de bugüne dek kırılmamıştır.”¹⁰¹

Alternatif terimler aranıp geliştirilse de geçmişle ilişkinin mücadele alanını karşılayan yaygın kavram “geçmişle hesaplaşma” ve “geçmişle yüzleşme” üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu noktada zaman zaman aynı anlamda kullanılsalar bile farklı dinamikleri olan iki kavram olarak ele alındığı durumların da olduğu

⁹⁹ Jeremy D. Fackenthal, “The Problem of Coming to Terms with the Past: A Post-Holocaust Theology of Remembrance”, 2012 Yayımlanmamış doktora tezi, s.1-2.

¹⁰⁰ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.27.

¹⁰¹ Theodor W. Adorno, “Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir?”, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/152664-gecmisin-islenmesi-ne-demektir> Erişim Tarihi, 30.01.2019.

gözlemlenmektedir. Örneğin, Sancar, geçmişle hesaplaşma kavramını tercih etmektedir. Uluslararası literatürden Türkçe 'ye çevrildiğinde tam anlamıyla bir karşılığı olmaması ile birlikte “geçmişle yüzleşme” ve geçmişle hesaplaşma” kavramlarının verimli bir tartışma açısından öne çıkabilecek iki terim olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Sancar kendince en uygun karşılığı “geçmişle hesaplaşma” kavramında bulmaktadır. Ona göre “geçmişle yüzleşme” sorunlu geçmişi tartışma, hakikati ortaya çıkarma ve kabul etme, buna cesaret etme ve açık olma ile ilgilidir.¹⁰² Sancar, geçmişle hesaplaşma kavramının “nötr”,”tarafsız” bir kavram olmadığını dolayısıyla da normatif bir kavram olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Juan Mendez'in geçmişle hesaplaşmanın sadece bir insan hakları çalışması olarak görülemeyeceği, demokrasiyi kurma, barış sürecini ve bunu korumayı doğrudan etkilediği görüşüne katılmaktadır. “Gerçekten de geçmişle hesaplaşmayı; tarih merakı ya da intikam silahı olarak değil insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti değerlerine dayanan bir siyasal kültür ve sistem inşa etme ve toplumsal barışı bu şekilde güvence altına alma hedefine yönelik fikir ve faaliyetler toplamını anlatan kapsamlı bir proje olarak görmek gerekir.”¹⁰³ demektir. Sancar'a göre “geçmişle hesaplaşma mücadelesi, bugünün toplumunun meşruluk dayanaklarını ve kimliğini geçmişle bağlantı içinde belirlemeye; otoriter, baskıcı ve kısıyıcı yönetim zihniyetinin meşruluğunu sorgulamaya ve geçersizleştirmeye yönelik siyasal, hukuksal ve moral bir çabadır.”¹⁰⁴ Ona göre, geçmişle hesaplaşma kalıcı bir demokratikleşme için vazgeçilmez bir şarttır.

Murat Parker ise “geçmişle yüzleşme” kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Uluslararası literatürde tam karşılığı olmamasına rağmen Parker üç nedenle bu kavrama yakınlık duyduğunu anlatmaktadır: “1) *Coming to terms with (the past)*: (Geçmişle) halleşmek veya hesaplaşmak; 2) *Facing up to...*: Rahatsız edici bir durumu cesaretle karşılamak, kabul etmek; 3) *Confrontation*: Meydan okuma, yüzleştirme, karşı karşıya

¹⁰² Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.32.

¹⁰³ Mithat Sancar, , **Geçmişle Hesaplaşma, Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s. 32-35.

¹⁰⁴ a.g.e s.139.

gelme”.¹⁰⁵ Paker’in hesaplaşma yerine yüzleşmeyi tercih etmesinin diğer nedenleri ise hesaplaşmayı yüzleşmenin bir alt başlığı olarak nitelendirmesi ve hesaplaşmanın sadece geçmiş olmaması durumudur.¹⁰⁶ Paker, bireysel düzeyde de sosyo-politik düzeyde de yüzleşme derken hakikatin ortaya çıkmasıyla; faillerin ve mağdurların belli olması ve inkârcıların/faillerin durumu anlaması ve barışçı yöne dönmesi durumunu kastettiğini belirtmektedir. Bu dönüşüm sonucunda da faillerle mağdurlar yeni hakikat rejimi kapsamında isterlerse yeni bir uzlaşa sağlayacaklardır.¹⁰⁷ Paker’e göre yüzleşme için öncelikle “ne oldu, ne zaman, nasıl oldu, kimler yaptı?” sorularının cevaplarını ortaya koymak ve bu bilgiyi toplumsallaştırmak gereklidir. Bu da meclis komisyonları, hakikat komisyonları, basın ya da ders kitapları üzerinden olabilir.¹⁰⁸

Bu çalışma kapsamında geçmişle yüzleşme teriminin seçilmesinin nedenlerinden biri, geçmişle yüzleşme yönteminin hatırlama kültürü kapsamında değerlendirilmesidir. Unutmamaya hatırlamaya yönelik talepler, aslında toplumların geçmişle yüzleşme talepleridir. Genel anlamda bu süreçte, geçmişin politikaları doğrultusunda biçimlendirilmiş hafıza ile hakikatler doğrultusunda yüzleşerek, adaletin yerine getirilmesi beklenmektedir. Toplumların da bir hafızası olduğuna dair kabul ile daha önce de belirtildiği gibi ulusal hafızadan toplumsal hafızaya geçişin yaşandığını, artık hafızanın hakikati temsil etmek şeklinde bir misyonu olduğuna değinilmiştir. Bu düzlemde düşünüldüğünde geçmişle yüzleşme sürecinde adalet, hatırlama ve hakikat taleplerinin gündemde olması süreci, doğrudan kolektif hafıza ile bağlantılı hale getirmektedir. Hatırlama kültürünün kapsadığı bir yöntem olarak geçmişle yüzleşme sürecinde, resmi hafızanın dışladığı hafızalar, kendi tarihlerini görünür kılabilmek, geçmişlerinde susmak zorunda kaldıkları durumları ortaya çıkartan hakikatlere ulaşmak ve adaleti sağlamak için mücadele etmektedirler.

Faili meçhul cinayetlerle yüzleşme konusunda “geçmişle yüzleşme” terimi tercih edilmesinin ve geçmişle hesaplaşmayı bir alt başlık olarak ele alınmasının

¹⁰⁵ Murat Paker, **Türkiye Debelenirken Psiko-Politik Yüzleşmeler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s.381.

¹⁰⁶ a.g.e s.381.

¹⁰⁷ a.g.e s.383.

¹⁰⁸ a.g.e s.226.

nedeni ise yukarıda da değinildiği üzere geçmişle hesaplaşma denildiğinde sadece geçmişle hesaplaşılan bir durum var şeklinde algılanmaktadır. Ancak bu süreçte hesaplaşılan sadece geçmiş olmamalıdır. Bugünü de etkileyen bir durum olarak hakikatlerin ortaya çıkması, faillerin bulunması ve mağdurların tespit edilmesi ile inkârcıların durumu anlayıp barışçıl bir geleceğe yönelmesi, yüzleşme süreci kapsamına dâhildir. “Geçmişle hesaplaşıldı ve bitti” değil, bir daha asla yaşanmaması için bir kabullenme, hesap sorma ve bugünün de toplumsal-siyasal dokusunu etkileyecek bir süreçtir yüzleşme. Geçmişle kurulan ilişki ve verilen mücadele “...içinde yaşadığımız (bugünkü) toplumun kimliğini, toplumsal yapının meşruiyetini ve siyasal-kültürel dokusunu belirleyen tartışmalar olarak algılanmalıdır.”¹⁰⁹ Bu nedenle geçmişle yüzleşme kavramının içeriği ve bugüne-geleceğe ilişkin kapsamı sebebiyle, bu çalışmanın sorguladığı konuları daha iyi yansıtacağı düşünülmektedir.

2.2. Geçmişle Yüzleşme & Geçiş Dönemi Adaleti

Bu çalışma kapsamında ele alınan geçmişle yüzleşme kavramının tartışıldığı, birlikte ele alındığı alternatif terimlere değinmeden önce geçmişle yüzleşme meselesinin neden gerekli olduğuna dair görüşlere yer vermenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Geçmişle yüzleşme sürecinde eski rejimin geçmişte işlemiş olduğu insanlık suçlarının ortaya çıkarılması, mağdurların tanınması ve faillerin belirlenmesi, demokrasinin hâkim olduğu ve demokrasinin kalıcılığını vadeden bir zeminde gerçekleşebilmektedir. Yüzleşme sürecinin başlangıcı, gerekliliği, adalet mekanizmaları ve neticesi çok yönlü tartışmalara sebep olsa da geçmişle yüzleşme literatüründe kavram, demokratikleşme üzerine inşa edilmekte ve ele alınmaktadır. Dolayısıyla, geçmişle yüzleşme, demokrasi talepleri ve demokratikleşme süreci ile gündeme gelmektedir. Demokratikleşmenin bir gerekliliği olarak vurgulanan geçmişle yüzleşme, demokrasinin istikrarı bakımından da önemli bir role sahiptir. Sancar, Carlo Schmid’e atıf yaparak bu durumu şöyle aktarmaktadır:

* Bkz. Bölüm 1 Hatırlama Biçimleri : Kültürel Bellek ve İletişimsel Bellek

¹⁰⁹ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma, Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, 60.

“Demokrasinin istikrarı, geçmişin görmezden gelinmesiyle ya da geçmişteki suçların veya geçmişteki suçlardan kaynaklanan mirasın önemsizleştirilmesiyle değil; tam tersine geçmişin mirasının sorumluluğunu açık açık yüklenmekle sağlanır. Aksi tutum, demokrasinin istikrarsızlığının başlıca nedeni olacaktır.”¹¹⁰

Geçmişle yüzleşmenin demokratikleşme ile bağı genel olarak bu alanda çalışanların kabul etmiş olduğu bir nokta olmakla birlikte bu sürecin başlangıcı ve sonuçlarının ne olacağı çeşitli kavramlar ve farklı perspektifler üzerinden tartışılmaktadır. Bu tartışmalar da genel olarak “geçiş dönemi adaleti” kavramı üzerinden yapılmaktadır. Geçmişle yüzleşme literatürünün büyük bir bölümü bu sürece “geçiş dönemi adaleti mekanizmaları” üzerinden yoğunlaşmaktadır. Geçmişle yüzleşme kavramı;

“1990’larla birlikte kavramın, ortaya çıkışını belirleyen özgül tarihsel bağlamı aşarak, genellikle iç savaşlardan ve diktatörlüklerden geçiş döneminin tahlilinde kullanılan bir üst kavram haline gelmesiyle birlikte, sorunu ifade etmek için, “geçiş süreci” ve bununla bağlantılı olarak “geçiş süreci adaleti” (transitional justice) terimleri yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı.”¹¹¹

Sancar, geçiş dönemi adaleti kavramının, genişleyen alanının karşısında yetersiz kaldığını düşünmektedir. O’na göre dünyada yaşanan birçok deneyimi, bu kavram dışarıda bırakmaktadır. Örneğin, El Salvador ve Guatemala’da yaşanan yüzleşme sürecinde sadece eski rejimin yaptığı hak ihlalleri ile değil, uzunca bir zaman süren iç savaş dönemindeki suçlarla da ilgilenilmesi gerekmiştir. Kolombiya ve Peru’da da devam eden hak ihlalleri bulunmaktadır. Bu örneklerle birlikte Sancar, devam etmekte olan geçmişle hesaplaşma durumlarından dolayı “geçiş dönemi adaleti” kavramının bu deneyimleri açıklamaya yetmediğini savunmaktadır.¹¹²

¹¹⁰ Mithat Sancar, “Geçmişin Hesabı, Geleceğin İnşası”, Birikim Dergisi, sayı 134, 200, (çevrimiçi) <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3300/gecmisin-hesabi-gelecegin-insasi#.XFbsN1wzblU> Erişim Tarihi 03.02.2019.

¹¹¹ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.27.

¹¹² Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.27-28.

Geçmişle yüzleşme literatüründe “geçiş dönemi adaleti” tartışmaları kapsamında farklı kavramsallaştırmalar söz konusudur. Geçmişle yüzleşme meselesini Yugoslavya deneyimi üzerinden ele alan Ozan Erözden, “demokrasiye geçiş süreci adaleti” olarak kavramsallaştırmakta ve bu kavramın geçmişle yüzleşmeyle neredeyse aynı anlama geldiğini düşünmektedir. Erözden, geçmişle yüzleşme ve demokrasiye geçiş süreci adaleti kavramlarının, yoğun bir çatışma dönemi ve şiddete başvurmuş bir totaliter veya otoriter rejimin vermiş olduğu zararın nasıl giderileceği sorununun siyaset biliminde ve kamu hukukunda bu kavramlar üzerinden ele alındığını belirtmektedir. Bu kavramlar, “geçmişin mirasıyla başa çıkmada, otoriter rejimin tasfiyesinin ve çatışma döneminin sonrasında kullanılacak yöntemleri ve araçları” da ifade etmektedir.¹¹³ Erözden, geçmişle yüzleşme ve demokrasiye geçiş süreci adaleti kavramlarını, farklılaştığı noktalar üzerinden birbirinin ayrılmaz parçaları olarak ele almaktadır. Ozan Erözden’e göre “demokrasiye geçiş süreci adaleti geçmiş dönemde yaratılan mağduriyetin giderilmesine vurgu yaparken, geçmişle yüzleşme, oluşan mağduriyetin her yönüyle ortaya çıkarılması, alenileştirilmesi hedefine odaklanır.”¹¹⁴ Geçmişle yüzleşme ile aynı anlama geldiğini düşündüğü bir diğer yön ise geçmişteki otoriter rejimin bir daha başa gelmemesi ve toplumsal barışın sağlanması için caydırıcı adımların atılmasına dair siyasaları kapsamıdır.¹¹⁵ Bununla birlikte, Erözden, demokrasiye geçiş süreci adaletinin hukuk devleti ile ilişkili olarak ona uymak durumunda kalmasıyla ortaya çıkabilecek olan zorlukların halledilmesine yönelik somut adımları ve uygulamaları kapsayan teknik bir çerçevesi olabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle de her demokrasiye geçiş süreci adaletinin mutlaka geçmişle yüzleşme boyutu olmak zorunda değildir.

Geçiş dönemi adaleti kavramı geleneksel bir perspektifte, çok temelde bir kırılma sonrası siyasi dönüşüme ve otoriter* bir rejimden demokratik bir rejime geçişe

¹¹³ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.15.

¹¹⁴ a.g.e s.15-16.

¹¹⁵ a.g.e s.26-27.

* Otoriter rejim, demokrasi öncesi rejimler için kullanılan bir terim olarak kullanılmaktadır. Bkz. Jon Elster, “Coming To Terms With The Past. A Framework For The Study Of Justice In The Transition To Democracy”, *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 1998, 39(1), s.7.

dayanan bir kavram olarak aktarılmaktadır. Jon Elster, geçiş dönemi adaletini bir politik rejimden diğerine geçişten sonra eski rejim döneminde yaşanan, işlenen suçların yargılanması, tasfiyesi ve tazmin edilmesi süreci olarak ele almaktadır.¹¹⁶ Buradaki değişim yaşanan politik rejim, demokrasi öncesi otoriter rejim olarak adlandırılmaktadır. Elster, yeni rejimlerin birçoğunun demokrasi öncesi dönemi ile yüzleşmek durumunda kaldığını belirtmektedir. Büyük ölçekli mahkemeler ve soruşturmalara işleyen bu süreçte, failer ve mağdurların belirlenmesine ve nasıl yargılanması gerektiğine karar verilmektedir. Bu süreç öncelikle bölgesel bir dalga ile meydana gelmekte ve ardından bir önceki deneyimler bir sonraki deneyimleri etkileyerek ilerlemektedir. Örneğin Alman işgali altındaki Güney Avrupa'daki ülkelerin 1970'lerde, Doğu Bloğu ülkelerin 1989'dan sonra ve Latin Amerika ülkelerinin 1980'lerde bu süreçlerden geçmesi gibi. Dünyadaki geçiş süreçleri genellikle üç demokratikleşme dalgası ile birlikte ele alınmaktadır. Samuel Huntington yirminci yüzyılda yaşanan bu dalgalardan ilkinin 1970'lerin ortasında Güney Avrupa ülkelerinin yaşandığını ikincisinin Güney Amerika'da 1980'lerde meydana geldiğini ve son olarak 1990'larda Doğu Avrupa ve Afrika'da gerçekleştiğini belirtmektedir.¹¹⁷

Geçiş dönemi adaleti süreci yapısı olarak adlandırdığı olguyu açıklamaya çalışan Elster'a göre geçiş dönemi adaleti toplumun gerçek anlamda kendini yargılama sürecidir. Bununla birlikte kazananların empoze ettiği bir savaş yargılamasında durum böyle olmamaktadır. Yargıçlar, çoğu zaman yargıladıkları rejime dâhil olmuştur. Bu nedenle Elster, geçiş dönemi adaleti süresinde yargıçların ülke dışından getirilebilmesi gerektiğini düşünmektedir. Dış güçler, geçişin kendisini ortaya çıkarmasından sorumlu olsa bile, yeni demokratik rejimler bunu kendi başlarına başarmışlardır. Bu nedenle Elster, Nürnberg davalarını dışarda bırakmakta, ancak Alman işgali altındaki ülkelerde yapılan davaları bu tespitine dâhil etmektedir.¹¹⁸ Almanya özelinde geçiş

¹¹⁶ Jon Elster, "Coming To Terms With The Past. A Framework For The Study Of Justice In The Transition To Democracy", *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 1998, 39(1), s. 7.

¹¹⁷ Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, çev. Ergun Özbudun, Ankara, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993.

¹¹⁸ Jon Elster, "Coming To Terms With The Past. A Framework For The Study Of Justice In The Transition To Democracy", *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 1998, 39(1), s.14.

dönemi adaleti kapsamında istisnai bir durum söz konusudur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yalnızca Almanya değil, Nazi işgali altındaki Batı Avrupa ülkeleri de bir demokratikleşme sürecine girmiştir. Ancak Almanya haricinde diğer ülkelerde gerçek bir geçmişle yüzleşme yaşanmamıştır.¹¹⁹ Fransa, Belçika, Danimarka, İtalya vb. yerlerde yaşanan süreçte yoğunlukla intikam amaçlı yargısız cezalandırmalarla karşılaşmaktadır. Erözden, bu ülkelerde yaşanan gelişmeleri geçmişle yüzleşmekten çok toplumsal hafızayı yeniden inşa etme uygulamaları şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁰

Geçiş dönemi adaleti geleneksel tanımlamaları ile eleştirilen bir kavramdır. Geçiş dönemi adaleti, “başlangıç ve bitiş noktası bulunan bir yolculuk manasına gelen geçiş kavramı üzerinden”¹²¹ kurulmaktadır. Belirli bir durumdan başka bir duruma doğru gelişen bir değişim anlamına gelmektedir. Geçiş dönemi örneklerine bakıldığında bu dönüşümlerin nasıl birbirine bağlı ve tetikleyici etki yarattığı görülmektedir. Berlin Duvarı’nın yıkılmasının ardından yeni bir tarihsel evreye girilmiş ve aynı zamanda Aparteheid rejimi ve Arjantin askeri rejimi de yıkılmıştı.¹²² Geçiş kavramının siyasi bir boyutu bulunmaktadır. “Geçiş dönemi adaleti şiddetli, baskıcı bir geçmiş ile barışçıl, demokratik bir gelecek arasında köprü kurarak, ‘şimdi ve sonra’ arasında net bir ayrım yapar.”¹²³ Yani burada siyasi bir geçişin varlığından söz edilebilir. Geçiş dönemi adaleti teriminde yer alan geçişin bu kavramsallaştırması ile birlikte, terimin evrensel niteliği tartışılan bir konu haline gelmiştir. Birbirinden farklı siyasi kültürlere ve tarihlere sahip ülkelerin yaşadıkları geçiş süreci dinamiklerinin ve adalet anlayışlarının farklılık gösteriyor olması, geçiş dönemi adaleti çalışmalarına yönelik eleştirilerin kaynaklarını oluşturmaktadır. Geçiş olarak tanımlanan sürecin sonucunun ve yönünün önceden liberal demokrasi tarafından

¹¹⁹ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.16.

¹²⁰ a.g.e s.17.

¹²¹ Fionnuala Ní Aoláin ve Colm Campbell, ‘The Paradox of Transition in Conflicted Democracies,’ **Human Rights Quarterly** 27(1) (2005)’dan aktaran Yeliz Budak, “Geçmişle Yüzleşme: Türkiye’de Geçiş Dönemi Adaleti, Süregiden Savaş ve Kürt Sorunu”, çev. Nisa Göksel, **International Journal of Transitional Justice**, 2015, 9 s.222.

¹²² a.g.e s.4.

¹²³ R. Nagy, “Transitional Justice as Global Project: critical reflections”, *Third World Quarterly*, 29 (2) , 275-289’ dan aktaran Francesca Lessa, *The Missing Memory of Transitional Justice: How Argentina and Uruguay confronted past evils, 1983-2009*, Yayınlanmamış Doktora Tezi s. 15.

belirlenmesine dair eleştiriler ve bu eleştirilere karşı itirazlar mevcuttur.¹²⁴ Bu eleştiriler, yeni gelen rejimin demokratik ve liberal niteliklere sahip olmasındandır. Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) geçiş dönemi adaletini tanımlarken vurgu yaptığı nokta da bu eleştirilere dayanak oluşturmaktadır: “Geçiş dönemi adaleti, toplumların, sistematik insan hakları ihlalleri mirasıyla yüzleşmek üzere geliştirmiş oldukları yaklaşımı ifade ederken, şiddetli çatışma döneminden barışa, demokrasiye, hukukun üstünlüğü ve bireysel kolektif haklara saygıyı belirtir.”¹²⁵

Bu yönü ile ele alındığında geçiş dönemi adaleti, liberal barış teorisine uygun bir kavram olarak algılanmaktadır. Nitekim “liberal demokratik ideolojinin kök salmış olduğu ülkelerde geçiş dönemi adaletine dair politik söylemler, şiddetin reddedilmesi, hukukun üstünlüğü, siyasal kapsayıcılığı ve eşitlik ve gerekli süreç gibi belirli temalar içermektedir.”¹²⁶ Samuel Huntington “ideal liberal geçişlerin” yaşandığı örneklerin azlığı ile birlikte demokrasiye doğru bir geçişin ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.¹²⁷

Demokrasiye geçiş sürecinde yaşanan siyasal geçiş sonucunda kurulacak yeni rejimin temellerinin sağlam olması için yürürlüğe konulacak adalet mekanizmalarının hangileri olması gerektiği konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Bununla birlikte yapılan tartışmaların kilit noktası adalet mekanizmalarının nasıl sonuçlar doğuracağı meselesindedir.¹²⁸ Ulaşılmak istenen sonuç için beklenti demokratikleşme/demokratlaşma yaşanmasıdır. Bu bağlamda, yeni kurulan rejimin geçmişin insan hakları ihlalleri ve kötü mirasıyla nasıl baş edeceği ve gücünü de sarsmadan nasıl koruyacağı hem ekonomik açıdan hem siyasal açıdan kaygılar barındırmaktadır. Bu konudaki tartışmaları Erözden, Posner ve Vermule'nin geçiş dönemi adaleti literatürü üzerine yaptıkları incelemeye atıf yaparak değinmektedir.

¹²⁴ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.19.

¹²⁵ International Center for Transitional Justice, Annual Report 2004/2005 (2005) (çevrimiçi) https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_AnnualReport_2004-5.pdf Erişim Tarihi 01.02.2019.

¹²⁶ Noel Hild Calhoun, “Transitional Justice and Liberal Democratic Ideology: Coming to Terms with Past Human Rights Abuses in Post-Communist Europe”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2000 (Vurgu eklenmiştir).

¹²⁷ Samuel P. Huntington, **Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, çev. Ergun Özbudun, Ankara, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993.

¹²⁸ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.46.

Posner ve Vermule yaptıkları incelemede, geçiş sürecinde kullanılan adalet mekanizmalarının demokratik yapılanma ve Pazar ekonomisinin yapılanmasında negatif yönde etki yarattığı görüşünün ağırlıkta olduğu sonucuna varmışlardır. Geçmişin her yönüyle ortaya dökülmesi durumunun neticesinin zararlı olabileceği düşünülmektedir.¹²⁹ Bununla birlikte yeni kurulan demokrasilerin, baskıcı ve otoriter bir rejimin mirasıyla ilgili ne yapılacağına karar vermek durumunda olduğu, geçiş dönemi adaleti çalışmalarından yola çıkılarak söylenilebilir. “Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma” çalışması içinde geçiş dönemine dair Huntington, bu sorunların altında çok temelde bir siyasal meşruluk ve ulusal kimlik meseleleri yattığını ifade etmektedir.

“Demokratik yönetim, otoriter rejimlerin görevlilerince işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri - cinayet, adam kaçırma, işkence, ırza geçme, yargısız tutuklama- iddialarına karşı nasıl tepki göstermelidir? Uygun hareket tarzı, kovuşturmak ve cezalandırmak mıdır, yoksa affetmek ve unutmak mıdır?”¹³⁰

Otoriter rejim yerine geçen demokratik yönetimin karar vereceği bu meseleler, siyasal anlamda hassaslık taşımaktadır. Huntington, “bir demokratik sistemin kurulması, daima, siyasal bakımdan güçlü gruplar arasında hükümetin ne yapabileceği ve ne yapamayacağı konusunda uzlaşmaları içerdiğini” belirtmektedir. Örneğin, 1950'lerin sonlarında Venezüela'da demokrasinin kurulma aşamasında, kilisenin ayrıcalıklarına uyulması, özel mülkiyetin muhafaza edilmesi ve toprak reformu yapılması konularında bazı sözlerin verilmesi gerekmiştir.¹³¹ Kurulacak yeni demokratik yönetimin, geçmişin mirası ile ne yapılacağı hakkında siyasal anlamda göstermesi gereken hassasiyetin yanı sıra duygusal anlamda da bir yük barındırmaktadır. İnsan hakları ihlalleriyle uğraşmak, halkın taleplerine de cevap vererek adil olmaya çalışmak bu sürecin en temel sorun alanlarından biridir. Geçiş sürecinden geçen ülke deneyimlerine bakıldığında da kimlerin nasıl ve hangi

¹²⁹ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.46-47.

¹³⁰ Samuel P. Huntington, **Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, çev. Ergun Özbudun, Ankara, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993, s.204.

¹³¹ a.g.e s.210.

suçlardan, hangi mahkemelerce yargılanması gerektiği konusunu belirlemek zorunda kalmış oldukları görülmektedir.¹³²

Geçiş dönemi adaleti ile yaşanacak olan dönüşümün liberal bir dönüşümü kastetmesi ile birlikte bu dönüşüm iddiasına karşı çeşitli eleştiriler de yapılmaktadır. Bu eleştirilerin odak noktalarından biri gelişmişlik ile geçiş dönemi adaleti arasındaki ilişkidir. Bu konuda Mani, geçiş dönemi adaletinin, sosyal adaleti sağlama konusunda eşitsizlikler barındırdığını düşünmekte ve buradan yola çıkarak sosyal adaleti sağlayamama meselesinde geçiş dönemi adaletinin dört çelişki barındırdığını düşünmektedir. Bunlardan ilki, çatışmanın kökeninde var olan sosyal adaletsizliklere, eşitsizliklere, ayrımcılıklara ve dışlamalara çözüm üretmemesidir. İkinci olarak, geçiş dönemi adaletinin tüm kaynakları kullanması gereken lüks bir ihtiyaç gibi sunuluyor olması, gelişme ile arasında bir tercih yapılması gerektiği algısına neden olmaktadır. Üçüncü çelişki ise geçiş dönemi adaletinin toplumsal kaynakları tüketeceği ve savaş ekonomisine sebep olmasıdır. Son olarak geçiş süreci ile birlikte şiddetin toplumsal gruplar arasında yayılması durumudur.¹³³

Yukarıda geçiş dönemi adaleti ve mekanizmalarına dair yeni bir demokratik rejimin kuruluşu söz konusu olduğunda öne çıkan geleneksel perspektife atıfla yapılan tartışmalar aktarılmıştır. Geçiş dönemi adaleti mekanizmalarının hangi işlevde ve hedefe yönelik kullanıldığı kavramın ifadesine ve işaret ettiği sorun alanına yönelik kullanımlarda farklılıklar oluşmaktadır. Geçiş dönemi adaleti yalnızca siyasi bir geçişin yaşandığı zamanlarda kullanılmamaktadır. Örneğin, siyasi şiddet ve iç çatışmayla mücadele eden Uganda, Kenya ve Kolombiya gibi ülkeler de geçiş dönemi adaleti mekanizmalarını kullanmıştır.¹³⁴ Geçiş dönemi adaleti kavramı, geleneksel anlamda kullanımının belirttiği durum olan otoriter rejimlerin geçmişindeki hak ihlalleriyle yüzleşme anlamının yanı sıra iç çatışmalar bağlamında da kullanılmaya başlanmıştır. Şiddetli çatışmalardan barışa geçme durumunu kapsamı ile birlikte bir

¹³² a.g.e s.210-211.

¹³³ Rami Mani, "Editorial Dilemmas of Expanding Transitional Justice , or Forging the Nexus between Transtional Justice and Development", **The International Journal of Transitional Justice**, Vol. 2, 2008, s.253–265.

¹³⁴ Thomas Obel Hansen, Transitional'Justice:'Toward'a'Differentiated' Theory, **Oregon Review Of International Law**, 13(1), 2000, s.2.

rejim değişikliği yoktur. Bu bağlamda da kullanıma önerilen terim “geçişsiz geçiş dönemi adaleti” terimidir.¹³⁵ Thomas Obel Hansen’in kullandığı bu kavram geçişsiz ifadesinden dolayı eleştirilmektedir. “...politik şiddetin varlığı ve devletlerin geçiş dönemi adaleti pratikleri aracılığıyla bu şiddetle başa çıkma çabaları, savaştan barışa ya da en azından şiddetten şiddetsizliğe doğru bir değişime işaret eder.”¹³⁶ Bununla birlikte Hansen’in bu kavramı kullanmasının en temel nedeni, otoriter rejimden demokratik bir rejime geçişin olmadığı durumlarda geçiş dönemi adaleti çok da işlevsel değildir. Çünkü silahlı çatışma veya iç savaş kaynaklı insan hakları ihlalleri ile hesaplaşma devletin inisiyatifine kalmaktadır.¹³⁷ Bu noktada geçiş dönemi adaleti, barış ve uzlaşmanın yeniden sağlanmasına yönelik işler hale geldiği düşünülebilir.¹³⁸

Geçiş dönemi adaletinin nasıl ve hangi amaçlarla kullanıldığı ve sonucunda oluşabilecek durumlar-beklentiler bu kavram üzerine literatürde çok yönlü bir konu olarak ele alınmakta ve tartışılmaktadır. “Geçiş dönemi adaleti teriminde yer alan geçiş dönemi ifadesi, otoriter rejimlerden veya iç savaş dönemlerinden liberal demokrasi ve barış dönemlerine geçilmesi sürecine, adalet kavramı ise, bu dönemde alınan, suçlulara yönelik hukuki tedbirlere ve siyasal reformları işaret ediyor.”¹³⁹ Geçiş dönemi adaleti teriminin kavramsallaştırmasında tartışma yaratan geçiş dönemi ile ilgili yaklaşımlarından da anlaşılacağı üzere geçiş döneminin demokratik yeni rejimin inşa sürecinde mi yoksa iç çatışma bağlamında mı kullanıldığı geçmişle yüzleşme sürecini ve bu süreçte kullanılacak olan adalet mekanizmalarını etkilemektedir. Bununla birlikte geçiş dönemi adaletinin temel gayesi barışı ve demokrasiyi toplumsal hayata kalıcı bir şekilde getirmektir. Bu sürecin de sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için kullanılacak mekanizmaların halkın taleplerine yanıt verebilir ve adilane uygulamaların yürütülebileceği bir şekilde olması önemlidir. Geçiş dönemi adaletinin

¹³⁵ Thomas Obel Hansen, Transitional Justice: 'Toward a Differentiated' Theory, **Oregon Review Of International Law**, 13(1), 2000, s.22.

¹³⁶ Yeliz Budak, “Geçmişle Yüzleşme: Türkiye’de Geçiş Dönemi Adaleti, Süregiden Savaş ve Kürt Sorunu”, çev. Nisa Göksel, **International Journal of Transitional Justice**, 2015, s.227.

¹³⁷ Thomas Obel Hansen, Transitional Justice: 'Toward a Differentiated' Theory, **Oregon Review Of International Law**, 13(1), 2000, s.23.

¹³⁸ Serdar Gülener, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Geçiş Dönemi Adaleti İlişkisi: Silahlı Çatışma Süreçlerine İlişkin Verilen Kararlar Üzerinden Bir Değerlendirme”, **Uluslararası İlişkiler/International Relations**, 11(41),2014, s.9.

¹³⁹ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.19.

sonucunda geçmişle yüzleşmenin yaşanabilmesi için sürece eşlik edecek ve süreci tamamlayıcı işleviyle adalet yaklaşımları önemli bir rol üstlenmektedir. Gelecek bölümde de tartışılacak olan adalet yaklaşımları ve geçmişle yüzleşme sürecine etkisi konusunda da anlaşılmaktadır ki onarıcı ve cezalandırıcı adalet yaklaşımlarının birlikte kullanılması sürecin, toplumdan yükselen adalet ve dolayısıyla hafıza-hatırlama taleplerine yanıt vermesi açısından önemli bir boyutu oluşturmaktadır. Suça bulaşmış rejimin geçmişi ile yüzleşmeden ve toplumsal uzlaşa sağlanmadan demokrasi ve barış sağlanamayacaktır. Geçiş dönemi adaleti sürecinde faillerin belirlenmesi ve ceza alması ile ilgili yaşanacak gelişmeler, bu çalışmanın konusu olan faili meçhul cinayetlerle de yüzleşme sürecini de kapsamaktadır. Toplumsal barış ve demokrasinin mümkün olduğu bir evrende failler cezalarını alarak, faili meçhul cinayet mağdur yakınlarının yaraları da iyileşmeye başlayacaktır. Bu sürecin hangi mekanizmalarla yürütüldüğü ve toplum tabanından nasıl desteklendiği de önem teşkil etmektedir.

2.3. Adalet Kavramı Kapsamında Geçmişle Yüzleşme Süreci

Geçiş dönemi adaleti ile ilgili tartışılan bir kavram olarak *geçiş* teriminin nasıl ele alındığına ve yorumlandığına yukarıdaki bölümde değinilmiştir. Geçiş dönemi adaleti çalışmalarına getirilen eleştirilerin yoğunlaştığı bir diğer kavram ise *adalet*'tir. "Geçiş dönemi adaleti, farklı aktörlerin adalet ve hakikatin ne anlama geldiği üzerine tartıştığı ve çarpıştığı bir süreçtir."¹⁴⁰ Adalet kavramının taşıdığı evrensel ve hukuksal nitelik, eleştirilerin ve tartışmaların odağındadır. Adalet arayışı evrensel olmakla birlikte her toplumun kendine has bir adalet anlayışına sahip olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda evrensel niteliği ile değerlendirilen adalet arayışının, yalnızca hukuksal boyutu ile sınırlandırılmasına yönelik eleştiriler de vardır. Tüm bu eleştiriler adaletin hem toplumsal hem de siyasal yönünü göstermektedir.¹⁴¹ Adalet kavramına birçok düşünürün farklı yaklaşımları mevcuttur. Bununla birlikte Nesrin Uçarlar'ın Pali'nin onarıcı adalet kavramı çerçevesinde çatışma olgusuna dair çalışmasına atıfla belirttiği

¹⁴⁰Geçmişle Yüzleşme: Arjantin Deneyimi 11-15 Nisan 2011 Çalışma Ziyareti Raporu (çevrimiçi) <https://hakikatadalethafiza.org/kaynak/gecmisle-yuzlesme-arjantin-deneyimi/> Erişim Tarihi 08.02.2019, 2011, s.41.

¹⁴¹ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.19-20.

üzere, adalet, geleneksel kullanımı ile cezai/intikamcı veya mutlu ve iyi bir yaşama hizmet eden bir araç, ödev veya değer olarak algılanan bir kavram olarak ele alınırken günümüzde daha çok çoğulculuk, demokrasi ile birlikte tartışılmakta olan bir olgudur.¹⁴²

Geçmişin unutturulmuş, baskılanmış günlerinde neler olduğunu hatırlamakla başlayan sürecin takibinde suçluların yargılanması, ceza alması ve zararın tazmin edilmesi mağdurlar tarafından bu süreçteki en temel beklentilerdir. Adalet ve hakikatin karşıladığı anlamın, mağdurların adalet talebine, beklentilerine denk gelmesi kurulacak mekanizmaların da doğru bir şekilde işlemesine bağlıdır. Toplumda yeni bir çatışmaya mahal vermeden yürütülecek bu dönemin sonucunda oluşmuş demokratik bir ortamda bu suçların tekrar işlenmeyeceğine dair güven de artacaktır. Bu noktada geçiş dönemi adaleti ya da çatışma sonrası adalet çalışmalarının içerdiği iki farklı ama birbirini tamamlayan adalet yaklaşımlarına yer vermek faydalı olacaktır.

“Bunlardan ilki, *cezalandırıcı adalet anlayışı*, ulusal ve uluslararası mahkemeler gibi suçu işleyen cezalandıran yasal mekanizmaları içerir diğeri ise, *onarıcı adalet anlayışı* hakikat komisyonları gibi resmi olmayan süreçleri, maddi ve/veya sembolik tazminatları içerir ve diyalog yoluyla toplumsal barışı ve iyileşmeyi (healing) sağlamayı amaçlar.”¹⁴³

Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ)’nin, geçiş dönemi adaleti politikasının içerdiği unsurlarda da bu iki yaklaşımın, birbirlerinin tamamlayıcısı olarak benimsendiği görülebilir. Bu unsurlardan ilki çok ciddi suçların sorumlularının yargılanmasını içeren ceza davalarıdır. İkincisi ise onarım; hükümetlerin ya da bireylerin işlemiş olduğu hak ihlalleri suçlarının sonucunu onarmaya ve hasarı tazmine yönelik tedbirler almaya dair girişimlerdir.¹⁴⁴ Tabi ki bu politikalar iki unsurla sınırlı değil ve bu listenin her ülkeye ve kullanılan mekanizmaların çeşitliliğine göre de değişeceği belirtilmektedir.

¹⁴² a.g.e s.21.

¹⁴³ Michael J. Gilbert & Tanya L. Settles, “The Next Step Indigenous Development of Neighborhood-Restorative Community Justice”, *Criminal Justice Review*, 32(1), 2007, s.7.

¹⁴⁴ ICTJ web sitesinden <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> Erişim Tarihi 06.02.2019.

Geçmişle yüzleşme sürecindeki adalet arayışı yalnızca hukuki boyutta değil siyasi ve toplumsal düzlemde de ilerlemektedir. Cezalandırıcı adalet anlayışında yalnızca “insanlığa karşı işlenmiş suçların” cezalandırılması durumu, mağdurların beklentilerinden ayrı ve çatışma sebeplerini sorgulamayan yapısı ile eleştirilmektedir.¹⁴⁵ İnsanlık suçları veya ağır insan hakları ihlalleri ile yüzleşme söz konusu olduğunda doğal olarak bu suçluların sorumlularının ortaya çıkarılması, yargılanması ve cezalandırılması talep edilmektedir. Bununla birlikte ceza yargılaması boyutu “eski rejimde devlet eliyle veya devletin bilgisi ve onayı dâhilinde ya da devlet politikasına dayanılarak veya en azından bu politikadan teşvikle işlenen suçların ve insan hakları ihlallerinin faillerini yargılayıp cezalandırmaktan oluşur.”¹⁴⁶ Bu da yukarıda bahsedildiği üzere süreci mağdurların beklentilerinden bağımsızlaştıran, fail odaklı bir yüzleşme faaliyeti haline getirmektedir.

“Rejim dönüşümlerinde, bir önceki rejimin yöneticileri, görevlileri ve destekçilerinin cezai sorumluluğunun hangi hukuk sistemine göre belirleneceği demokrasiye geçiş süreci adaletinin karşılaştığı en çetin sorulardan birisidir.”¹⁴⁷ Suç işlemiş bir rejim ile hesaplaşılacak istendiğinde ve yüzleşme süreci başladığında suçların tespiti, faillerin belirlenmesi ve yargılanması sonucunda da cezalandırılması talep edilecektir. Bu noktada nelerin suç olarak kabul edileceği ve failere verilecek cezaların kapsamı bu sürecin en temel sorun alanlarını oluşturmaktadır. Geçiş dönemi adaleti çalışmaları ile bilinen Elster, geçiş dönemi adaleti sürecinden geçmeye karar verildiği zaman, yapılacak olan seçimler ve olası sorunlar hakkında önemli noktalara dikkat çekmektedir. Elster’a göre öncelikle faillerin tanımlanması gerekmektedir. Bu noktada suç kapsamına resmi rejimin işbirlikçilerinin eylemleri mi dâhil edilmeli yoksa muhaliflerin eylemleri de alınmalı mı sorusu kritik bir önem taşımaktadır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.24.

¹⁴⁶ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.130.

¹⁴⁷ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.29.

¹⁴⁸ Jon Elster, “Coming To Terms With The Past. A Framework For The Study Of Justice In The Transition To Democracy”, *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 1998, 39(1), s.18.

Örneğin Güney Afrika’da kurulan Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (Truth and Reconciliation Commission - TRC)* hükümet desteği ile kurulmuş olsa da nihai raporda dönemin Başkan Yardımcısı Apartheid karşıtı mücadele veren ANC (Afrika Ulusal Kongresi)’nin başkanı Mbeki, ANC’nin de eylemlerinin Ulusal Parti’nin ırkçı eylemleri gibi kınanmasından rahatsız olmuştur. Bu durumda hükümet raporu kabul edememiştir.¹⁴⁹

Yargılama ve cezalandırma, geçmişle yüzleşmenin önemli ve hassasiyet gerektiren bir boyutu olmakla birlikte insan hakkı ihlallerinin ortaya çıkarılması ve faillerin yargılanması sürecidir.¹⁵⁰ Özellikle suça bulaşmış rejimlerin yargılanmasında, faillerin tespit edilmesi, yargılanması ve cezalandırılması zorlu bir süreçtir. Çünkü bu suçları işleyenler o denli çoktur ki hepsini tespit edip, yargı önüne çıkarmak pratikte mümkün görülmemektedir. Erözden, yargı önüne çıkarılanların “komuta kademelerinin alt düzeyindekilerle sınırlı tutulması, karar verici konumunda olanlara dokunulmaması” durumunun söz konusu olabildiğini belirtmektedir.¹⁵¹ Görüldüğü üzere yüzleşme sürecindeki yargılanan suçlar, “devletsel suçlar”dır. Bu durum yine sürecin hassasiyetini ve siyasal boyutunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte faillerin işlediği suçların korkunçluğu karşısında verilecek cezaların hafif kalması da

* Güney Afrika’da 1948-1990 yılları arasında ayrımcılığı temelli, ayrımcı politikaları kurumsallaştıran ve yaygınlaştıran Apartheid rejimi hüküm sürmüştür. Bu süreçte muhalif olanlara, polis baskısı, işkence ve katliamlar yapılmıştır. 1980’li yıllarda Marksist bir oluşum olan ANC etrafında hem siyahlar hem beyazlar bir araya gelerek Apartheid rejimine karşı mücadele başlatmışlardır. ANC, hem barışçıl eylemlerin yanı sıra politik şiddet eylemleri de gerçekleştirmiştir. ANC, bu dönemde halkın desteğini de alarak mücadelelerini uluslararası alanda da duyurmayı başarmıştır. 1990’da çöken rejimin ardından yeni rejimin nasıl olacağına dair ANC ile yapılan müzakerelerle çerçeve çizilmiş olsa da Apartheid döneminin hak ihlalleri ile nasıl hesaplaşılacağı konusunda bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Daha sonra bir hakikat komisyonu kurularak, kamuoyu önünde tanıklık yapan faillelere af çıkması konusunda bir uzlaşma varıldı. “Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, 1960-1994 yılları arasında yaşanan politik temelli insan hakkı ihlallerini-öldürme, kaçırma, işkence gibi eylemleri araştırmaya yönelik kurulmuştur.” Komisyon, İnsan Hakları İhlalleri ile İlgili Komite, Rehabilitasyon ve Tazminat Komitesi ve Af Komitesi’nden oluşmaktaydı. (Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018)

¹⁴⁹ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018 , s.92.

¹⁵⁰ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, 130.

¹⁵¹ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.50.

cezalandırmanın adilliğini sorgulatabilir. Bu durum da toplumda yeni çatışma alanları yaratabilme potansiyeline sahiptir.

Erözden, ceza adaleti mekanizmaları hakkında toplu bir değerlendirme çalışması yapmış olan Gary Jonathan'a atıfla, geçmişle yüzleşme sürecinde hesaplaşmanın ceza adaleti mekanizmalarıyla yapılması gerektiğini savunanları beş başlık altında özetlemektedir. Bunlar:

- a) Geçmiş rejimin yöneticilerinin yargılanması ve cezalandırılması, bu kişilerin demokratikleşme sürecini baltalamaları olasılığını bertaraf eder.
- b) Geçmiş rejimin yöneticilerinin yargılanması ve cezalandırılması gelecekte otoriter bir rejim kurmaya yeltenecekler açısından caydırıcı etki yapar.
- c) Geçmiş rejimin yöneticilerinin yargılanması ve cezalandırılması, mutlak adaletin gerçekleşmesi açısından bir gereklilik olan bireysel sorumluluk ilkesinin yaşama geçirilmesi anlamına gelir.
- d) Geçmiş rejimin yöneticilerinin yargılanması yoluyla bu rejim hakkındaki tarihsel gerçekler ortaya çıkarılır ve böylece toplumsal barışın sağlanmasına katkıda bulunulur.¹⁵²

Geçmişle yüzleşme sürecinin aşamalarına bakıldığında yargılama, gerekli bir süreç ve geçiş dönemi adaletinin gerçekleştirmek istediği hedeflere uygun olması ile önemli olarak değerlendirilmektedir. Dünyadaki geçmişle yüzleşme deneyimleri incelendiğinde de bu durum açıkça görülmektedir. 20. yüzyılın insanlığa karşı işlenen suçları ile dolu bir dönem olmasıyla da birlikte yukarıda da bahsedildiği üzere dünyada yaşanan demokratikleşme dalgaları sonucunda toplumlar, geçmişlerindeki ağır insan hakkı ihlalleri ile yüzleşme süreçleri yaşamaya başlamıştır. Ceza adaleti bu süreçlerde insan hakları ihlalleri ile yüzleşmede toplumların önündeki önemli seçeneklerden biridir. Nürnberg mahkemeleri ile deneyimlenen ceza adaleti, gerçek anlamda toplumsal barışa ve uzlaşmaya katkıda bulunabilir mi¹⁵³ sorusu ile tartışılan bir konudur. Bununla birlikte ceza adaleti, geçmişle yüzleşmenin tamamlayıcı bir boyutu olarak değerlendirilebilir. Bu sürecin doğal bir beklentisi, faillerin tespit edilmesi, yargılanması ve cezalandırılmasıdır. Mağduru da dikkate alarak yürütülen bir süreç

¹⁵² a.g.e. s.49.

¹⁵³ Ergenekon'un Öteki Yüzü: Faili Meçhuller ve Kayıplar, Ergenekon Dosyaları İncelemesi, TESEV, s.17.

daha kapsayıcı olacaktır. Nürnberg sonrasında dünya deneyimleri içinde mutlaka denenmiş ve sonuçları itibariyle farklı yorumlanan ceza adaleti, geçmişle yüzleşme süreci içinde kurumsallaşan yapısı ile de dikkat çekmektedir.

Geçmişle yüzleşmenin yargılama aşamasında bugüne kadar yaşanan deneyimlerden yola çıkılarak, yargılama mekanizmalarının üç farklı yöntemle kullanıldığı görülmektedir.¹⁵⁴ Bunlardan ilki yukarıda da bahsedildiği üzere Nürnberg modelidir. “Nürnberg yargılamaları, Almanya’da gerçekleşen Nazi yargılamaları içinde ilk grubu oluşturmaktadır.”¹⁵⁵ Bu mahkemelerde yapılan yargılamaların en önemli amaçlarından biri, Nazilerin işlemiş olduğu büyük insanlık suçlarına dair kanıtları ortaya sermek ve “evrensel bir hatırlamanın temelini” oluşturmaktır.¹⁵⁶ Nürnberg mahkemeleri, “hukuk tarihinde ceza yargılaması yapan ilk uluslararası yargılama organlarıdır.”¹⁵⁷ Nürnberg modelinde mahkemeler, “geçmişin hikâyesinin anlatıldığı bir mekân olarak kullanılmakta ve yargıçlar kendilerini ahlaki birer üst otorite olarak tanımlamaktadır.”¹⁵⁸ Ayrıca bu modelin farklı bir versiyonunu Tokyo Mahkemeleri de oluşturmaktadır. Bu modelin eleştirildiği yön, galip devletlerin etkisinin ve hukukunun baskın olması ile birlikte bir intikam aracı gibi kurulmuş olmalarıdır.¹⁵⁹ İkincisi ise *ad hoc* modeli yargılamalarıdır. 1990’lı yıllara Yugoslavya’nın çöküşü ve Ruanda’da yaşanan iç savaş ile birlikte hukuk alanında önemli bir kırılma yaşanmış ve *ad hoc* modeli ortaya çıkmıştır.¹⁶⁰ Bu dönemde konjonktürel değişimler ile birlikte mikro etnik kimliklerin çatışması başlamaktadır. Suça bulaşan rejimler, toplumda kabul görmek ve fiillerini meşru kılmak adına toplumu “biz” ve “onlar” şeklinde ayrımlarla kutuplaştırma yoluna gitmektedirler.

¹⁵⁴ Kora Andrieu, “Transitional justice: A new discipline in Human Rights”, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, 2010, 18, s.4.

¹⁵⁵ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.76.

¹⁵⁶ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.132.

¹⁵⁷ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.77.

¹⁵⁸ Kora Andrieu, “Transitional justice: A new discipline in Human Rights”, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, 2010, 18, s.4.

¹⁵⁹ Serdar Gülener, “Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 8(32), s.55.

¹⁶⁰ a.g.e s.54.

“Resmi söylemle etkisizleştirme yoluyla, bir yandan rejime toplumsal destek sağlanırken, diğer yandan sistematik öldürme, yaralama, işkence, vb. fiilleri işleyen örgütlü suç makinesine katılanlar motive edilir.”¹⁶¹ Bu atmosfer, egemenin gücünü pekiştirdiği ve varlığını ortaya koyduğu bir alan olması sebebiyle, ulusal mahkemelerce yargılanmak istenmez. Bu sebeple de uluslararası müdahale ile yargılamalar gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. 1998 yılında kurulan UCM (Uluslararası Ceza Mahkemesi) *ad hoc* model içinde üzerine tartışılan bir mahkemedir. Roma Statüsü’nde kurulan bu mahkemede savcı, ilgili suçlara kendiliğinde dava açma yetkisine sahiptir.¹⁶² “YUCM ve daha sonra aynı yöntemle kurulan Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi deneyimleri, 2002 yılında faaliyete geçen Daimi Uluslararası Ceza Mahkemesi yoluyla kurumsallaşan uluslararası ceza hukuku uygulaması açısından çok önemli bir birikim oluşturuyor.”¹⁶³ Bu kurumların kabul görmesinde mikro kimlik çatışmaları ve değişen daha görünür hale gelen şiddetin etkili olduğu gözlemlenmektedir.

Yukarıda, ceza yargılamalarının fail temelli olduğuna ve mağdurların ihtiyaç ve beklentilerini anlayamadığına yönelik eleştirilerden bahsedilmişti. *Ad hoc* modeli mahkemelerin ihlallerin yaşandığı ülkelerde kurulmamış olması bu eleştirileri destekler niteliktedir. Çünkü mekân nedeniyle mağdurlar rahat ulaşım sağlayamamaktadır.¹⁶⁴ Üçüncü model ise *karma (hybrid)* modeldir. Bu model yerel hukuk ile uluslararası hukukun karışımı ile denge kurmaya çalışmaktadır. Karma modele “uluslararasılaştırılmış”(internationalized) model de denilmektedir.¹⁶⁵ “Bu modelde hem yerel yargıçlar ve avukatlar hem de yabancı yargıç ve avukatlar yer almakta ve yerel hukuk, uluslararası standartlara uyumlu bir biçimde uygulama imkânı

¹⁶¹ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.56.

¹⁶² Serdar Gülener, “Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 8(32), s.56.

¹⁶³ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.153.

¹⁶⁴ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.26.

¹⁶⁵ Kora Andrieu, “Transitional justice: A new discipline in Human Rights”, **Online Encyclopedia of Mass Violence**, 2010, 18, s.6.

bulmaktadır.”¹⁶⁶ *Ad hoc* mahkemeler gibi bu modelin de mekânının ilgili ülkeden uzak olması ve süreçle ilgili olmayan hukukçuların dâhil olması gibi problemlerden dolayı eleştirildiği görülmektedir.

Görüldüğü üzere, demokrasiye geçiş sürecinde geçmişle yüzleşmenin gerekliliğinden yola çıkılan bu süreçte uygulanacak olan adalet yaklaşımı, süreç içinde belirleyici bir role sahiptir. Ancak bu süreçte ceza yargılamaları tek başına yeterli görülmemektedir. Sancar, bu konuda Mendez’in vurgularına atıf yaparak yargılamaların tabiatına uygun bir şekilde kullanılması ile hakikate bir katkı sağlayabileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte yargılamaları bir “tarihi karar” mevkiine çekmenin riskleri olabileceğini de düşünmektedir. Yargılamalar, tarih dersleri için kaynak olarak kullanıldığında yargılamaların yapay olma ihtimali vardır.¹⁶⁷ Bir sonraki bölümde onarıcı adalet mekanizması olarak ele alınacak olan hakikat komisyonlarının işlevlerinde değinileceği gibi komisyonlar, “ceza yargılamasına özgü katı delil değerlendirme kurallarına bağlı olmadan çalışırlar, bu nedenle, “tarih yazma” işlevini daha kolay yerine getirirler.”¹⁶⁸

Geçmişle yüzleşmenin hukuki boyutunda bir diğer değinmek istenilen önemli nokta, hukuk, ““unutma’ veya ‘hatırlama’ hali bağlamında, hem ‘unutma’ hem de ‘hatırlama’ politikalarının kendi yönünde istifade edeceği bir zemindir.”¹⁶⁹ Hukuk destekli bir geçmişle yüzleşme sürecinde, iktidar kendi istediği şekilde hafızayı baskılamak ya da kendi şanlı geçmişi üzerine bir hatırlama kültürü inşa edebilir.

“...Karar ne olursa olsun, hukuk önemli bir rol oynar; unutma kültürlerinde unutmayı ve hatırlama kültürlerinde hatırlamayı destekler. Ama hukukun asıl başarısı, inşa ve uyumlaştırmanın biçimi konusundaki kararların alınmasındaki şekil ve üslûn ortaya

¹⁶⁶ Serdar Güleler, “Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 8(32), s.55.

¹⁶⁷ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.134.

¹⁶⁸ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s. 65.

¹⁶⁹ Turgut Tarhanlı, “Geçmiş ve Gelecek Arasında Onarıcı Bir Adalet Yaklaşımı” (çevrimiçi) <http://www.birdahaasla.org/documents/papers/turgut-turkce.pdf> Erişim tarihi 10.10.2018 s.2.

konulmasıdır. ...Hukukun geçmişle baş edilmesine özgül katkısı, hukuki şekil ve usullerdir. Bunlar hukukun genel olarak politik kültüre katkılarıdır.”¹⁷⁰

Ancak unutma kültürü ile yüzleşilmediği sürece aynı ihlaller ağır bir şekilde devam edecektir. Yukarıda da aktarıldığı üzere sadece ceza hukuku yoluyla değil, onarıcı bir adalet yaklaşımı ile geçmişle yüzleşme süreci yürütülmesi daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Böyle bir yaklaşımın geçmişle yüzleşme sürecinde birlikte yürürlüğe konulması, istenilen demokratik geleceğe daha fazla yaklaştıracaktır. Bir yandan gerçeklerin ortaya çıkması, faillerin yargılanması bir yandan da bu suçlara sebebiyet veren sistemin dönüştürülmesi kurulan demokratik zeminin temelini sağlamlaştıracaktır. Unutma kültüründen de hatırlama kültürüne evrilen bu süreçte unutturulan, baskılanan, sessizleştirilen hafızalar kendini kamusal alanda görünür kılabilirler.

Toplumda resmi söylemin etkisizleştirilmesi sonucu geçmişe dair farklı hafızalar oluşmaktadır. Farklı hafızalarla hatırlanan geçmiş, toplumda grupların “kamu düzeni” altında sorunsuz bir şekilde birleşmesini ve birliğini sağlayamaz. “Toplumsal hafızanın birleştirilmesi için, ...geçmiş rejime ilişkin gerçeklerin ortaya çıkarılması gerekmektedir.”¹⁷¹ Geçmişle yüzleşme sürecinde ceza yargılamaları, suçun araştırılmasına, faillerin tespitine ve cezalandırılmasına katkıda bulunmakla birlikte toplumun da geçmişle hesaplaşmasını sağlamaktadır. Ancak burada sadece ceza yargılamaları ile kurulacak olan süreç, “geçmişin suçlarını bireysel sorumluluğa indirgeme ve suçların siyasal, kültürel, moral kaynaklarının geniş bir şekilde sorgulanmasını bloke etme riskini de beraberinde getirir; yargılamaların bitmesiyle de geçmişin hesabının görüldüğü, dolayısıyla geçmişe çizgi çekilmesi gerektiği algısının yerleşmesine elverişli bir hava yaratılabilir.”¹⁷² Bu çalışma kapsamında ceza yargılamaları “gerçeklerin tespiti” açısından önemli bulunmaktadır. Faili meçhul cinayetler özelinde faillerden hesap sorulması ve geçmişin ağır insan hakkı ihlalleri ile

¹⁷⁰ Bernard Schlink, Geçmişe İlişkin Suç ve Bugünkü Hukuk, çev. Reyda Ergün, Ankara: Dost Kitabevi, 2012, s. 96. Dan aktaran Turgut Tarhanlı, “Geçmiş ve Gelecek Arasında Onarıcı Bir Adalet Yaklaşımı” (çevrimiçi) <http://www.birdahaasla.org/documents/papers/turgut-turkce.pdf> 10.10.2018 s.3.

¹⁷¹ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.60.

¹⁷² Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.135.

yüzleşmek için öncelikle hakikate erişim ve gerçeklerin ortaya çıkması gerekmektedir. Bu noktada ceza hukukuna başvurulması da doğal olacaktır.

Cezalandırıcı adalet anlayışının faillere, mağdurlara yaklaşımından kaynaklı farklılıklar üzerinden onarıcı adalet anlayışı tanımlanmaktadır. Onarıcı adalet, cezalandırıcı adaletin aksine “mağdur-odaklı, toplum temelli, aşağıdan yukarıya yönelimli ve çatışma yaratan koşulları görünür kılan girişimler vasıtasıyla, siyasal kültürü dönüştürme ve barışın inşasında bizzat rol oynama eğilimindedir.”¹⁷³ Onarıcı adalet yaklaşımı, “mağdurları ‘güçlendirmek’, ‘özgürleştirmek’, ‘özelere dönüştürmek’, mağdurların ‘kendilerini ifade etmelerine imkân vermek’ gibi terimlerle yola çıkmaktadır.”¹⁷⁴ Bu kullanımlar, aydınlanmacı ve modern romantiklerin güzellemeleri olarak eleştirilmektedir. Burada mağdurlar, yaşadıkları haksızlıkları ifade edebilmek için bir mağdur kimliği edinmek zorunda bırakılmakta ve bir kez daha mağdur olmaktadır. Herkes gibi siyasi, kültürel kimlikleri bulunan bireyleri ortaklaştıran durum, yaşadıkları haksızlıklar karşısında adalet talepleri ve arayışlarıdır. Onları tekrar bir mağduriyetin içine sokmadan, onların yaşadıklarına ve değerlendirmelerine yer vermek herkesin iyiliği için daha uygun bulunmaktadır.¹⁷⁵

Onarıcı adalet, suçu sadece yasa ve hukukun çiğnenmesi değil, insanın var oluşuna yönelik ihlaller olarak tanımlamakta ve bu anlayışıyla birlikte faili, devlet ya da yasa koyucu ile değil mağdurlarla karşı karşıya getirmektedir. Faillerin vermiş oldukları zararları onarmaları ve kolektif dayanışma ile kendilerini de bu sürece dâhil etmeleri, cezalandırmadan daha önemli bulunmaktadır.¹⁷⁶ Çünkü onarıcı adalet, faillerin işledikleri suçu, işlemesine müsaade eden zemini oluşturan sistemi dönüştürerek, aynı sorunların bir daha asla yaşanmamasını sağlamayı amaçlamaktadır.¹⁷⁷ “Hesaplaşma kuşkusuz geçmişte bu haksızlıkların işlenmesini

¹⁷³ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.24.

¹⁷⁴ a.g.e, s. 32.

¹⁷⁵ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, 32-33.

¹⁷⁶ a.g.e s.32-33.

¹⁷⁷ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.34.

mümkün kılan siyasal ve toplumsal yapıları da sorgulamayı gerektirir.”¹⁷⁸ Egemenin meşruluğunu da ve alanını sorgulamak anlamına gelen bu süreç aslında yeni bir başlangıca da işaret etmektedir. Dolayısıyla bu yeni kurulan alanda eski suçların tekrar yaşanmaması pek tabii talep ve beklentidir. Bu da geçmişle yüzleşme sürecini zor kılan bir durumdur.

2.4. Geçmişle Yüzleşme Sürecinde Hakikat

Geçmişte yaşanan insan hakkı ihlalleri ile mücadele sürecinde zorla kaybetmeler, kayıplar ve faili meçhul cinayet mağdurları yakınlarının adalet talep ederken en çok kullandığı kavram ‘hakikat hakkıdır’. Devletleri kayıplar hakkında bilgi edinebilmek için zorlayan aileler, hakikat hakkının bir insan hakkı olduğuna dayanarak bunu talep etmektedir. Bu çalışmada hakikat hakkı bir insan hakkı olarak değerlendirilecektir. Geçmişle yüzleşme sürecinde özellikle faili meçhul cinayet mağdurlarının yakınlarının adalet mücadelesinde hakikat taleplerinin karşılanması için hakikat haklarının tanınmasının önemli bir adım olacağı düşünülmektedir. Böylece süreç daha adil bir şekilde ilerleyebilecektir.

“Hakikat Hakkı; mağdurların, yakınlarının ve temsilcilerinin veya toplumun ya da bir halkın, hem bireysel hem kolektif olarak sahip olduğu bir hakkı insan hakları ihlallerinin nasıl gerçekleştirildiği, ayrıntıları, sebepleri ve faileri hakkındaki gerçeklere ulaşma hakkını ifade ediyor.”¹⁷⁹ Hakikat hakkı talebini ortaya çıkaran şeyin kolektif acılardan daha fazla bireysel acılar olduğu düşünülmektedir. Özellikle zorla kaybetmeler söz konusu olduğunda böyle olmaktadır. Çünkü burada yatan belirsizlik, bilinmezlik, ulaşılmazlık kayba ilişkin bir hakikatin var olduğu ve ona ulaşılabileceği hissine neden olmaktadır. Hakikat hakkı kavramı ilk kez Birleşmiş Milletler’deki Zorla ve Rıza Dışı Kayıplar Hakkında Çalışma Grubu tarafından 1981 yılında kullanılmıştır.¹⁸⁰ Bireysel ve kolektif boyutları arasındaki farka kesin cevaplar

¹⁷⁸ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.140.

¹⁷⁹ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.40.

¹⁸⁰ Kerem Altıparmak, “Hakikati Bilme Hakkı ve 12 Eylül’ü Yargılama Zorunluluğu”, **Hakikat ve İnsan Hakları**, Ed. Özkan Ağaş & Bişeng Özdiç, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012, s.159.

bulunmasa da literatürde genellikle içerdiği konular olarak “mağduriyetin kaynaklarından, ağır ihlallerin neden ve koşullarından, soruşturma süreci ve sonuçlarından, hangi koşullar ve araçlar vasıtasıyla gerçekleştirildiğinden, öldürme söz konusuysa nerede olduğundan ve faillerinin kimliğinin açıklanmasından bahsedilmektedir.”¹⁸¹ Faillerin kimliğinin açıklanıp açıklanmaması konusunda da ayrı görüşler bulunmaktadır. “Sorumluların tespitine ilişkin olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi sorumluları bulup çıkarmaktan üstü kapalı şekilde söz ediyor; Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi ise açık açık sorumluların tespiti ve hakikat olarak bildirilmesi gerektiğini”¹⁸² belirtiyor. “Uluslararası metinlerde, sadece mağdurların ve ailelerinin baki yani zamanaşımına uğramayan hakkı değil, bir halka ait, mirasın bir parçası olan zulüm tarihinin öğrenilmesine ilişkin, vazgeçilemez ve devredilemez bir hak olarak tanımlanıyor.”¹⁸³ Bu da devletlere insan hakları ihlallerini araştırma, toplumsal hafızayı korumak, bağımsız yargılama için mahkemeler ve hakikat komisyonları kurmaya dair sorumluluklar vermektedir.¹⁸⁴

Hakikat geçmişle yüzleşme ile doğrudan bağlantılıdır. Bu süreçte hakikat, geçmişin ağır insan hakkı ihlallerinin aydınlatılmasının, kimlerin hangi amaçlarla ve suçla, kimlere karşı hangi yöntemlerle bu suçları işlediğinin ortaya çıkarılması taleplerinin dile getirilebildiği bir kavram olarak işlenmektedir. Barışa ve uzlaşmaya ulaşmada umut dolu bir yol olarak görülen hakikatlerin ortaya çıkması, geçmişle yüzleşme sürecinin elzem bir aşaması haline gelmiştir. Güney Afrika’da bir hakikat komisyonu kurulacağını deklare eden Adalet Bakanı Dullah Omar, şu şekilde umudunu belirtmiştir:

“Geçmişin yaraları sarılacaksa, hukuki takibatların çoğalmasından sakınılacaksa, ileride insan hakları ihlallerine meydan verilmeyecekse ve de gerçekten bir insan hakları kültürü kurma yolunda ilk adımları atmayı başaracaksak, hakikatin açığa çıkması ve kabul edilmesi elzemdir. Mağdurlar namına affedemeyiz; kaldı ki, ahlaken

¹⁸¹ a.g.e. s.180.

¹⁸² a.g.e s.180-181.

¹⁸³ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.40.

¹⁸⁴ Walker, “Truth Telling As Reparations”, *Metaphilosophy*, 41(4), 2010 ’dan aktaran Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.40.

böyle bir hakkımız da yoktur. Konuşması gereken biri varsa, o da mağdurlardır. Onların sesi duyulmalıdır. Bu yüzden bütün Güney Afrikalılar için asıl mesele, ahlaken mümkün olan tek zeminde, daha açık bir deyişle hakikatin dile getirilmesi ve kabul edilmesi temelinde geçmişimizle uzlaşmaktır.”¹⁸⁵

Mağdurların sesini duyurabildiği ve taleplerini dile getirebildiği bu hak alanı “mağdurların akrabalarının ve parçası oldukları toplulukların kültürel açıdan uygun ve saygın kabul edilen biçimlerde kayıplarını anma ve yas tutma hakkını içerir.”¹⁸⁶ Aslında yasları yasaklanmış olanların kimliklerinin toplumsal ve siyasal olarak tanınmasını¹⁸⁷ da belirleyen bu durumun değişmesi için de hakikat hakkının önemli olduğu söylenebilir. Yas tutma hakkı ile birlikte inkâr ve sessizliğin yaratmış olduğu güvensizlik ortamında yaşanan kutuplaşmalar da azalabilir. Bununla birlikte “hakikat, travmatik olayların ardından iyileşme sürecine yardımcı olabilir; genellikle yıllar süren bir küçük düşürülme ve damgalanma sürecinin ardından mağdurların haysiyetlerini yeniden inşa etmelerine destek olabilir; cezasızlık ve toplumsal ölçekte inkâra karşı bir koruma sağlayabilir.”¹⁸⁸

Geçmişle yüzleşme sürecinde hakikat kavramının nasıl tanımlanacağı, kapsamının ne olacağı karmaşıklığa neden olmaktadır. Çok geniş bir alanda tartışılan “hakikat”, kurulan hakikat komisyonlarında da sıklıkla gündeme gelmiş ve tartışılmış bir meseledir. Geçmişle yüzleşme sürecinde adalet mekanizmalarının kullanım şeklinin yönteminin her ülkede farklı deneyimlendiği daha önce vurgulanmıştı. Hakikat kavramının da bu süreç içinde bağlamına, yerine göre farklı perspektiflerde ele alındığı, özgün kullanımlara sahip olduğu görülmektedir. Hakikat kavramını geçmişle yüzleşme literatürüne bağımsız ve baskın bir öge olarak girişini sağlamış Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, bu durumu fark ederek, bu konuda

¹⁸⁵ Alex Boraine, **Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu: Güney Afrika Deneyimi**, çev. Aylin Kürkcü, Aram Yayınları, İstanbul, 2005’den aktaran Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.102.

¹⁸⁶ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi)

<https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s. 19.

¹⁸⁷ Judith Butler, **Kırılğan Hayat**, çev.Başak Ertür, İstanbul, Metis Yayınları, s.40.

¹⁸⁸ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi)

<https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s.20.

bir fikir birliği sağlama adına hakikati dört kategori altında tanımlamıştır.¹⁸⁹ Bunlardan ilki, kanıtlarla desteklenmiş, yasal, nesnel ve tarafsız nitelikte bilgilere dayanan olgulara ve delillere dayalı hakikat, ikincisi, mağdurların kişisel hikâyelerinde anlattıkları ile ortaya çıkan “kişisel veya anlatısal hakikat”, üçüncüsü, toplumsal diyalog ve tartışma ile oluşan “toplumsal ya da diyaloga dayalı hakikat” ve son olarak dördüncüsü, geçmişini onaran ve bir daha asla olmamasını sağlayacak olan “sağaltıcı ve onarıcı hakikat”.¹⁹⁰

Mağdurların ve yakınlarının adalet talebi için dayanak noktası olan hakikat hakkı geçmişle yüzleşme sürecinin önemli bir unsurudur. Geçmişte yaşananların unutturulmaya, bastırılmaya çalışıldığı bir atmosferde yükselen hafıza talepleri, hakikati bilme-gerçeklerin ortaya çıkarılması mücadelesidir. Hakikat talebi bu noktadan bakıldığı zaman hafıza ve hatırlama talebidir. Geçmişle yüzleşmenin adilane bir süreç olarak devam edebilmesi için hafıza, hakikatlerin ortaya çıkarılmasında ve mağdur konumdaki gruba yönelik tanınma gerçekleşmesinde önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle de hakikat ve hafıza adalete erişimde birbirini tamamlayan iki önemli kavram olarak görülebilir. Hakikat hakkı, geçmişle yüzleşme sürecinde mağdurların taleplerinin anlaşılması ve beklentilerinin karşılanması, geçmiş suçların ortaya çıkarılması ve faillerle hesaplaşılması sürecinde, bir insan hakkı olarak görülmeli ve hem kolektif hem bireysel boyutu ile ele alınmalıdır. Hakikatin ortaya çıkmasında hakikat hakkının kolektif boyutu bir sonraki başlıkta hakikat komisyonları olarak, dünyadaki örnekleri ile karşılaştırmalı bir biçimde ele alınacaktır

2.5. Hakikat Komisyonları ve Nitelikleri

Hakikat hakkının kolektif boyutu ve onarıcı adalet arayışının bir sonucu olarak hakikat komisyonlarının ele alınacağı bu bölümde öncelikle hakikat komisyonlarının nasıl tanımlandığı, nasıl ortaya çıktığı ve işlevlerinin neler olduğu açıklanmaya

¹⁸⁹ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.105 & Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.44.

¹⁹⁰ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016r, s.105-107, Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerde Değil: Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.44.

çalışılacaktır. “Hakikat komisyonları geçmişte işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri ve soykırım gibi insanlık suçlarına dair hakikatin ortaya çıkarılması böylece acı dolu geçmişle baş edilmesi bakımından son yıllarda en sık başvurulmuş araçlardır.”¹⁹¹ Geçiş dönemi adaleti mekanizmaları içinde en çok uygulanan ve tartışılan oluşumlardır komisyonlar. Resmi olarak kabul edilmiş, geçici soruşturmalar yapabilen komisyonlar, belirli bir süre için çalışmakta ve bu süre sonunda elde ettikleri çıktıları raporlayarak gelecek için çeşitli önerilerde bulunmaktadır. “Hakikat komisyonları çeşitli isimlerle anılırlar ki bunlar arasında: Kaybolan İnsanlar için Ulusal Komisyon (Arjantin), Hakikat ve Uzlaşma için Ulusal Komisyon (Şili), Ulusal Uzlaşma Komisyonu (Gana), Tarihsel Açıklık için Komisyon (Guetamala), Kabul, Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (Doğu Timor) ve Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (Peru, Sierra Leone ve Güney Afrika).”¹⁹²

Komisyonlar, yargı sistemi dışında bir organ olup belli bir süre için faaliyet gösterirler ve genel olarak görev sürelerinin sonunda bulgularına dair bir rapor yayınlamaya gelecek reformlar için önerilerde bulunurlar. Hakikat komisyonlarının kolektif hafızanın yeniden inşasında önemli bir rolü vardır. Resmi tarih anlatılarına muhalif bir yerde konumlanabilecek hakikat komisyonlarının işlevleri arasında tarih yazımı/hafıza üretimi de bulunmaktadır. “Komisyonlar yetkileri temelinde ulusun resmi tarihinde yer alacak ve almayacak şeyleri belirleyebilirler ki bu da onların geçişin toplumsal bağlamındaki aşikâr politik rollerini oluşturur.”¹⁹³ Hakikat komisyonlarının rolleri içinde, kolektif hafızaya ilişkin anlatılar inşa etmesi ve geçmişin resmi tarihini yaratması komisyonların “hafıza üreten” resmi organlar olarak algılanmasını sağlamaktadır. Bu işlevleri ile komisyonlar, demokratikleşme sürecinde yeterli ve kapsayıcı bir perspektifte değerlendirilmektedir.¹⁹⁴ Hakikat

¹⁹¹ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.108.

¹⁹² Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) (2004), “Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri”, (çevrimiçi) https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukümet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-İliski/?Sf_Paged=2_s.1 Erişim Tarihi 09.10.2018.

¹⁹³ Natalija Kukoska, “Hakikat Hakkı ve Hakikat Komisyonları”, **Justinianus Primus Law Review**, 5(2), çev. Ekin Sanaç, 2014 s.11.

¹⁹⁴ K. Andrieu, ‘Civilizing Peacebuilding: Transitional Justice, Civil Society and the Liberal

komisyonlarının sahip olduğu bu politik rolü, onların bir diğer taraftan “liberal kefalete hizmet eden büyük meta-anlatısı olarak işlev görebileceğini” de düşündürmektedir.¹⁹⁵ Kolektif hafızanın çoğunlukla birlikte bir mutabakata varılıp yazılması durumunu ideal olarak gören görüşlere göre “yeni baskıcı yapıların potansiyel taşıyıcısı” olabileceğidir.¹⁹⁶ İlk bölümde vurgulandığı gibi, hafıza kullanılma biçimiyle bir mücadele alanı olarak, siyasidir. Bu nedenle de iktidarların üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir alandır hafıza. Hakikat komisyonlarının yeni bir tarih anlatısı üretme işlevi de onu siyasi arenaya çekmektedir. Bu durum, komisyonları hâkim grubun “resmi tarihini/hafızasını” oluşturmaya yönelik kullanımına açık hale getirmektedir. Erözden hakikat komisyonlarının ceza yargılamalarındaki katı delil değerlendirmelerinden bağımsız bir şekilde çalıştığı ve bu nedenle de elde etmiş oldukları bilgi ve belgelerle yayınladıkları rapor vasıtasıyla tarih yazımına katkıda bulduklarını düşünmektedir.¹⁹⁷

Hakikat komisyonlarının ortaya çıktığı ülkelerin ortak özelliklerine kısaca bakılacak olursa, uzun bir süre askeri rejim ya da otoriter bir rejim tarafından yönetilen ülkelerdir. Bu ülkelerde genellikle suçlar zamanaşımına uğramış veya deliller karartılmıştır. Bununla birlikte Sancar, geçmişte yaşanan dehşet suçlara bulaşmış sorumluların oldukça fazla olması sebebiyle cezai takibinin zor hatta neredeyse imkânsız halde olması gibi özel bir durumun da olduğunu belirtmektedir. Geçiş döneminde askeri diktatörlükle uzlaşma yoluna gidilerek mutabakata varılmışsa, ordunun yeni dönemde de gücü devam etmesi sebebiyle yargılama sürecine girmek hem zor hem riskli olmaktadır. Bu duruma Sancar, Şili ve kısmen Arjantin'i örnek vermektedir. Şili ve Arjantin'de askerinin müdahale edebileceği tehlikesi ve ihtimali detaylı ve sonuna kadar götürülebilir yargılamaları yapmaktan uzak durulmasına

Paradigm', *Security Dialogue*, 41(5), **Sage Publications Journal**, Ekim 2010, s.. 542-543. Dan aktaran Natalija Kukoska, “Hakikat Hakkı ve Hakikat Komisyonları”, **Justinianus Primus Law Review**, 5(2), çev. Ekin Sanaç, 2014 s.12.

¹⁹⁵ Natalija Kukoska, “Hakikat Hakkı ve Hakikat Komisyonları”, **Justinianus Primus Law Review**, 5(2), çev. Ekin Sanaç, 2014 s.12.

¹⁹⁶ a.g.e .

¹⁹⁷ Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.65-67

neden olmuştur.¹⁹⁸ Şili’de Pinochet, yönetimden ayrılmadan önce kendi ve suçları işleyen failler için af yasası çıkartmıştır. Ancak, Patricio Aylwin Şili Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu’nu kurarak diktatörlük döneminin faillerinin yargılanmasını sağlamıştır.¹⁹⁹ Tüm bu şartlar altında komisyonlar özgün bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Yani “geçmişteki ihlal ve suçların bir genel afı veya başka nedenlerle cezazsız kalmalarını önlemeye yönelik bir seçenek olarak”²⁰⁰ doğmuşlardır. Ceza hukuku ile yargılamaların zor olduğu ortamlarda toplumun psikolojisinde çöküntüyü engelleyici ve adalet duygusunu harekete geçirebilecek mekanizmalar olarak ortaya çıktıkları da söylenebilir.²⁰¹

Ülkeden ülkeye farklılık gösteren bu mekanizmalar, 1980’lerden itibaren giderek yaygınlaşmaya başlamış ve geçmişle yüzleşmede özgün mekanizmalar olarak ilk akla gelen yöntem olarak kabullenilmiştir. Juan Mendez ve Teresa Godwin Phelps, hakikat komisyonlarının ilk geçmişle yüzleşme işlevine sahip olan komisyonun, 1983 yılında kurulan Arjantin Ulusal Kayıplar Komisyonu olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte aslında ilk nüvelerinin 1971’de kurulan “Kayıpları Araştırma Komisyonu”²⁰² nunda ve Bolivya’da kurulan “Ulusal Kayıpları Araştırma Komisyonu”²⁰³ nun faaliyetlerinde görüldüğünü ifade etmişlerdir.²⁰⁴ Hakikat komisyonunun kurulmasına yönelik ihtiyaçlara bakıldığında süregelen gizliliğin ortadan kaldırılması ve gerçeklerin ortaya çıkarılması olduğu görülmektedir.²⁰⁵ Bununla birlikte, Hayner’in Mark Freeman’la hakikat komisyonları üzerine yaptığı çalışmasında Hakikat Komisyonlarının genel özellikleri şu şekilde belirtilmektedir:²⁰⁶

¹⁹⁸ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.109.

¹⁹⁹ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018.

²⁰⁰ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.109.

²⁰¹ Serdar Güleler, “Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 8(32), s. 59.

²⁰² Juan Méndez Ve Teresa Godwin Phelps, “Arjantin Ve Şili’de Hakikat Komisyonları Ve Sonrası”(çevrimiçi) https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Arjantin-Ve-Silide-Hakikat-Komisyonlari-Ve-Sonrasi/?Sf_Paged=2, 2000, s.1 Erişim Tarihi 09.10.2018.

²⁰³ Natalija Kukoska, “Hakikat Hakkı ve Hakikat Komisyonları”, **Justinianus Primus Law Review**, 5(2), çev. Ekin Sanaç, 2014, s10.

²⁰⁴ Mark Freeman Ve Priscill B. Hayner “Geçiş Döneminde Adalet İçin Uluslararası Merkez (ICTJ), **Hakikat Beyanı**, 2003, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Beyani/?Sf_Paged=2, s.4-5.

1. Geçici yapılardır, genellikle bir ya da iki yıl çalışırlar;
2. devlet tarafından, bazı durumlarda silahlı muhalefet tarafından ve bazı durumlarda da barış anlaşmaları aracılığıyla, resmi olarak onay, yetki ya da destek verilen yapılardır;
3. adli olmayan yapılardır, kısmi hukuki bağımsızlıkları vardır;
4. genellikle savaş döneminden barış dönemine ya da otoriter yönetimden demokrasiye geçiş dönemleri gibi siyasal geçiş dönemlerinde kurulurlar;
5. geçmişe odaklanırlar;
6. tek bir olayı değil, bir zaman diliminde gerçekleşen kötü muamele biçimlerini ve belirli hak ihlallerini soruştururlar;
7. görevlerini, sonuç ve tavsiyeleri içeren bir rapor hazırladıkları zaman tamamlamış olurlar ve
8. insan hakları ihlalleri ve bazen de insani normlar üzerine yoğunlaşırlar.

Arjantin’de kayıp yakınları ve insan hakları aktivistleri tarafından kurulan ilk hakikat komisyonu CONADEP*’in kurulmasından bu yana kırkın üstünde ülkede komisyonlar kurulmuştur.²⁰⁵ Komisyonların ortak özelliklerinin bulunması ile birlikte, sahip oldukları yetkileri ve kullanım biçimiyle her ülkede farklılıklar da göstermektedir. Bazı örneklerinde mahkemelere özgü, duruşmaya davet etmek gibi yetkileri olduğu gözlemlenmiştir. Bu duruşmalar genellikle halka açık bir şekilde organize edilip gerçekleştirilmektedir. Bazı hakikat komisyonlarının da yakalama yetkisi olduğu bilinmektedir.²⁰⁶

Hakikat komisyonları genellikle geçiş süreçlerinde, otoriter yönetimin yıkılmasının ardından veya silahlı çatışma döneminin bitmesi ile kurulmaktadır.²⁰⁷

*“1971’de Uganda Cumhurbaşkanı Idi Amin tarafından oluşturulan “Kayıpları Araştırma Komisyonu” büyük ölçüde uluslararası kamuoyunun baskılarına karşı bir sus payı olarak kurgulanmıştı. Amin hazırlanan raporu ne yayımladı, ne de komisyonun önerilerini dikkate aldı. 1982’de Bolivya’da kurulan “Ulusal Kayıpları Araştırma Komisyonu” ise hiçbir rapor yayımlanmadan faaliyetini nihayetlendirdi. Bu sebeple, 1983 yılında Arjantin’de kurulan CONADEP (Kayıplar Üzerine Ulusal Komisyon’dan) geçmişle yüzleşme sürecinin bir aracı olarak hakikat komisyonlarının ilk ciddi çabası olarak sayılabilir.” (Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s.7)

²⁰⁵ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s.7.

²⁰⁶ Serdar Gülenler, “Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 8(32), s.61.

²⁰⁷ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s.24.

Örneğin, Şili ve Güney Afrika’da demokratikleşmesi, El Salvador’da iç savaşın müzakerelerle bitirilmesi, Uganda ve Arjantin’de askeri rejimin yıkılmasının ardından demokratik yeni rejim için kurulmuştur komisyonlar.²⁰⁸ “Hakikat komisyonları genellikle devletin yürütme veya yasama organları tarafından kurulur.”²⁰⁹ Ancak El Salvador, Nikaragua ve Guatemala’da komisyonun Birleşmiş Milletler tarafından kurulması gibi durumlar da söz konusu olabilmektedir. Bu durum geçmişle yüzleşme ve hakikat komisyonlarının oluşumlarında farklı bir tarz yaratmıştır. Direnişçileri silahı bırakarak sivil siyaset arenasına çekmek için cezai muafiyetler ve aflar kullanılmıştır.²¹⁰ Komisyon, mağdurları, tanıkları dinleyerek vakaları inceleyerek bir rapor yayınlamıştır. Ancak, hükümet ve askeri güçler raporu reddetmiş ve hatta komisyon faaliyetlerini yasa dışı ilan eden bir açıklamada bulunmuşlardır. BM tarafından kurulan komisyonun başarısız olmasının en önemli nedeni, sivil toplumun ve yerel aktörlerin düşük katılımı ve komisyonun yabancılardan oluşması sonucu gündemleştirilememiştir. Komisyonun ortaya çıkarttığı hakikatlerin siyasi ve hukuki etki alanı oldukça kısıtlı kalmıştır.²¹¹ Komisyonların kuruluşunda etkili olan aktörlerin süreçteki yerinin ve etkisinin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Görevi ve amacı itibariyle hakikatleri tespit ederek, geçmişi aydınlatmaya çalışan komisyonların, yerelden ve toplum tabanından alacağı destek, etki alanını genişletecektir. Uluslararası konjonktürle ortaya çıkma nedenleri arasında doğrudan bir bağlantı olsa da, komisyonların işlerliği ve adaleti sağlayabilmesi, ulusal düzlemde alacağı destek ve kabulle oluşmaktadır. Sadece uluslararası baskı ile kurulan bir hakikat komisyonu da çok hakikatleri ortaya çıkarma eğiliminde olmayabilir, aksine tarih yazımı ve hafıza inşası rolü ile kendi meşruluğunu sarsmayan, egemenliğini pekiştiren güvenli bir dayanak oluşturmak için kullanılabilir.

²⁰⁸ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.113.

²⁰⁹ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s. 24.

²¹⁰ Juan Méndez Ve Teresa Godwin Phelps, “Arjantin Ve Şili’de Hakikat Komisyonları Ve Sonrası”(çevrimiçi) https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Arjantin-Ve-Silide-Hakikat-Komisyonlari-Ve-Sonrasi/?Sf_Paged=2, 2000, s.1 Erişim Tarihi 09.10.2018, s.5.

²¹¹ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016 s.113-114, Hakikat Komisyonları Raporu s.90-91.

Hakikat komisyonlarının faydalarına değinilirse, öncelikle kuruluş amacından da bahsederken belirtildiği üzere hakikatlerin ortaya çıkartılmasına, geçmişin aydınlatılmasına ve insanlığa karşı işlenmiş suçların cezasız kalma durumuna engel olma gibi önemli işlevlerini gerçekleştirebildiği ölçüde ülkenin demokratikleşmesine katkıda bulunacaktır. Bu doğrultuda sunduğu katkılar ve komisyonların sahip olduğu potansiyelleri Mark Freeman ve Priscill Hayner şu şekilde aktarmaktadır:²¹²

1) *Geçmiş hakkındaki hakikatlerin ortaya çıkarılmasına yardım edebilirler.*

Bu kayıt, önceki rejimin (ya da geçmişteki bir anlaşmazlığın farklı taraflarının) geçmiş hakkındaki kurgusal ya da abartılı anlatılarını çürüterek, geçmişteki şiddetin gerçek boyutlarının ve etkilerinin kamusal bilince çıkmasını sağlayabilir. Bunun yanı sıra, komisyonlar, zorla “kaybettirilen” ya da gizlice gömülen kayıp mağdurların nerede olduklarını bulabilirler.

2) *İnsan hakları ihlalleri faillerinin sorumluluklarını üstlenmelerini teşvik edebilirler.*

Davalarda kullanılmak üzere delil toplayarak ve bu delilleri düzenleyip koruyarak, ceza savcılarının çalışmalarını tamamlayabilirler.

3) *Mağdurlar için kamusal bir platform sağlayabilirler.*

Uzun zaman kamu tarafından görmezden gelinen ve unutilan mağdurları, geçiş sürecinde ön plana çıkarabilir ve sürecin merkezine oturtabilirler. Komisyonlar, mağdurlara kendi adlarına konuşabilecekleri bir platform sağlayarak, kamunun geçmişteki suçların insani etkileri konusunda eğitilmesine yardımcı olabilir ve böylece geçiş sürecinde mağdur merkezli adalet inisiyatiflerine (tazminat programları gibi) destek kazandırabilirler.

4) *Kamusal alandaki tartışmalar için bilgi sağlayabilir ya da bu tartışmalarda katalizör görevi üstlenebilirler.*

Kamunun, geçiş döneminde ele alınması gereken bir dizi ahlaki, siyasi ve hukuki konu üzerinde durmasını teşvik edebilirler.

²¹² Mark Freeman Ve Priscill B. Hayner “Geçiş Döneminde Adalet İçin Uluslararası Merkez (ICTJ), **Hakikat Beyanı**, 2003, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Beyani/?Sf_Paged=2, s.125-127.

5) *Mağdurlara tazminat verilmesi konusunda tavsiyeler verebilirler.*

Mağdurlara tazminat vermenin, hem geçmişte yaşadıkları hak ihlallerini hem de hala yaşamakta oldukları psikolojik, fiziksel ve ekonomik mağduriyetleri telafi etmek için gerekli olduğunu savunabilirler.

6) *Gerekli hukuki ve kurumsal reformlar konusunda tavsiye verebilirler.*

Bu tür reformlara örnek olarak, istihbarat örgütleri ve ordu üzerindeki sivil denetimin güçlendirilmesi; adalet mekanizması için atama, memuriyet ve disiplinle ilgili yeni kuralların belirlenmesi; bağımsız ve finansal olarak güçlü bir savcılık makamının kurulması; seçim sistemi ve siyasal sistemin yeniden şekillendirilmesi ve polis ve silahlı kuvvetler için yeni insan hakları eğitimi programları düzenlenmesi gösterilebilir.

7) *Toplumsal mutabakatı teşvik edebilirler.*

Çatışmakta olan tarafların, birbirlerinin şikayetlerini ve acılarını duymalarını sağlayarak, hoşgörü ve anlayışı teşvik edebilirler. Bu şekilde empati kurulmasını sağlayarak, ileride ortaya çıkabilecek intikam almaya yönelik hareketleri caydırabilir ve geçmişteki olaylardan kaynaklanabilecek rekabet ve düşmanlık duygularının önüne geçebilirler.

Hakikat komisyonlarının faydalarını, katkılarını ve geçmişle yüzleşme sürecindeki önemi ele alındı. Hakikat komisyonlarının başarılı olabilmesi de geçmişle yüzleşme sürecinin sonuçlarını kritik derecede etkileyecektir. Komisyonların başarılı olduğu deneyimlerden yola çıkarak, “hükümetin bu işe hazır ve razı olmasının ön şart”²¹³ olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte hükümetler, çeşitli sebeplerle Hakikat Komisyonunun kurulmasını istemeyebilirler. Bu durumda başka etkenlerin ve aktörlerin devreye girmesi kolaylaştırıcı olmaktadır. Freeman ve Hayner şu şekilde sıralamaktadır:

- 1) Hakikat komisyonunun kurulması için kamusal destek; kuvvetli ve angaje bir sivil toplumun varlığı (ve özellikle de mağdurlar için kurulmuş gruplar, insan hakları grupları, dini liderler ve aydınların güçlü olması)
- 2) hak ihlallerinin mağdurları için toplumda yaygın destek; sesi gür ve bağımsız bir medya;

²¹³ Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.118.

3) uluslararası dikkat ve baskının sürekli olması.²¹⁴

Hakikat komisyonlarının kuruluşu ve üstlendiği görev, geçmişle yüzleşme bakımından şüphesiz kritik bir öneme sahiptir. Komisyonun kurulması ve işlerliği için Hayner'in de belirttiği gibi kamusal destek gereklidir. Toplumdan yükselen adalet, hafıza, hatırlama ve hakikat talebi, bu talepleri doğru okuyan, değerlendiren sivil toplum ile birlikte geçmişle yüzleşmenin en temel basamağı komisyonların kurulumuna doğru sağlam adımlarla ilerleyebilmeyi sağlayacaktır. “Sivil toplum kuruluşları, bir hakikat komisyonunun uygun olup olmadığı veya hangi biçimi alması gerektiği üzerine saha çalışmasına dayalı bir araştırma gerçekleştirip toplumun nabzını ölçüp, genel fikrini almaya çalışabilir.”²¹⁵ Yapılan çalışmalar sonucunda toplumun nasıl bir yüzleşme talebi ve sonucu istediğine dair veriler elde edilerek süreç daha sağlıklı bir şekilde başlatılabilecektir. Örneğin ICTJ, Irak'ta gerçekleştirdiği araştırmada Saddam Hüseyin rejiminin ardından toplumun intikam alabilecekleri adalet mekanizmalarını talep ettiği sonucuna varmıştır.²¹⁶ Toplumsal talebin anlaşılmasında sivil topluma düşen görevler ve süreçteki rolüne dair Gayrı-resmi Hakikat Projeleri başlığı altında yeniden değinilecektir. Ancak burada belirtilmesi gereken en önemli nokta, mağdurların yapılanlara seslerini duyurabilmeleri ve adalet talepleri için gündeme gelen hakikat komisyonları kurulmadan önce tüm bu ihtiyaçları bir araya getirecek olan sivil toplum, mücadeleyi toplumsal tabana yayarak hükümete ve siyasi partilere baskı yapılmasının²¹⁷ önünü açmada çok önemli bir role sahiptir. Sivil topluma tanınan imkânların yetersiz olması ve engellenmesi durumunda hakikat komisyonlarının kurulması mümkün olmamaktadır.²¹⁸

²¹⁴ Mark Freeman Ve Priscill B. Hayner “Geçiş Döneminde Adalet İçin Uluslararası Merkez (ICTJ), **Hakikat Beyanı**, 2003, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Beyani/?Sf_Paged=2, s. 128.

²¹⁵ Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) (2004), “Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri”, (çevrimiçi) https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukumet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-Iliski/?Sf_Paged=2_s.1 Erişim Tarihi 09.10.2018 s.8.

²¹⁶ a.g.e s.9.

²¹⁷ **TESEV Geçmişle Yüzleşme ve Mevcut Davalar Değerlendirme Raporu**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2012, s.2.

²¹⁸ Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) (2004), “Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri”, (çevrimiçi) https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukumet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-Iliski/?Sf_Paged=2_s.1 Erişim Tarihi 09.10.2018 s7.

2.5.1. Gayri-resmi Hakikat Çalışmalarının Geçmişle Yüzleşme Sürecinde Rolü

Hakikat Komisyonları, geçiş döneminde hakikat hakkının aktif bir biçimde uygulanmasını sağlayan mekanizmalar olarak önemli bulunan araştırma komisyonları şeklinde de tanımlanmaktadır.²¹⁹ Farklı isimler altında da kurulabilen komisyonların yanında “tıpkı hakikat komisyonları gibi, önceki bir rejimin yaptığı hak ihlalleri ve kötü muamele biçimlerini, çoğu zaman büyük kişisel riskler de alarak, belgeleyen çok sayıda sivil toplum projeleri oluşturulmuştur.”²²⁰ Bu sivil toplum kuruluşları da hakikatleri araştırmaya ve belgelemeye çalışmaktadır. Bu işlevleri ile komisyonun görevlerini üstlenebilmektedirler.

Bickford’un “gayriresmî hakikat projeleri”, ICTJ’nin “hükümet dışı kurumlar” olarak adlandırdığı bu kuruluşların; hakikat komisyonlarının kurulması aşamasında ve başarısında öncü bir rolü, etkisi vardır.²²¹ Bazı kuruluşlar komisyonlara karşı eylemlerde de bulunmakta fakat genel olarak kuruluş ve faaliyet sürelerince kilit bir role sahiptir sivil toplum kuruluşları.²²² Örneğin, Şili’de 1980’li yılların sonuna doğru başlayan demokratik geçiş süresince kurulan hakikat komisyonu, sivil toplumun arşivlerine ve belgelerine fazlasıyla başvurmuştur. 1988’de Şili muhalefeti referandumu kazanmış, 1990’da ise hükümet kurmuştur. Raul Retig, geçmişte işlenen suçlar için askeri liderlerin yargılanmasının zor olduğu bir ortamda, resmi bir hakikat ve uzlaşma komisyonu kurmuştur. 1973-1990 yılları arasındaki ihlalleri belirlemek, devlet arşivlerinin sakladığı ve silahlı güçlerce yok edildiği belgelere ulaşmak

²¹⁹ Natalija Kukoska, “Hakikat Hakkı ve Hakikat Komisyonları”, *Justinianus Primus Law Review*, 5(2), çev. Ekin Sanaç, 2014 s. 7.

²²⁰ Mark Freeman Ve Priscill B. Hayner “Geçiş Döneminde Adalet İçin Uluslararası Merkez (ICTJ), **Hakikat Beyanı**, 2003, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Beyani/?Sf_Paged=2, s. 4.

²²¹ Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) (2004), Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukümet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-İliski/?Sf_Paged=2 Erişim Tarihi 16.02.2018 s..3 & Louis Bickford, “Gayri-resmi Hakikat Projeleri”, *Human Rights Quarterly*, 29 (2007), s. 994–1035 çev. Hakikat ve Adalet Merkezi, s.1.

²²² Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) (2004), Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukümet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-İliski/?Sf_Paged=2 Erişim Tarihi 16.02.2018 s.3.

STK'ların ve diktatörlük dönemindeki muhaliflerin belgeleri ile mümkün olmuştur. Tam bu dönemde Latin Amerika'da geçmişle yüzleşme girişimleri yaşanmaya başlamıştır. Guatemala'da *Historical Clarification Commission* (Tarihi Aydınlatma Komisyonu- CEH) ve *Recuperation of Historical Memory Project* (Tarihsel Belleğin Geri Kazanma Projesi- REMHI) kurulmuştur.²²³

“Hükümetdışı kuruluşlar ve en genel anlamı ile sivil toplum, Hakikat Komisyonu kurulmadan önce kamuoyunu harekete geçirerek, hakikati arama sürecine katılımı sağlamak, komisyonunun yetki alanını ve faaliyet yapısını geliştirmek veya arttırmak, komisyonun hem ulusal hem de uluslararası alanda güvenilirlik ve meşruiyetini sağlamak için faaliyet göstermek gibi çalışmalar yaparak hayati bir rol oynayabilir.”²²⁴

Yukarıda da bahsedildiği üzere bazı durumlarda hükümet, geçmişin kötü mirasıyla yüzleşmek istemeyebilir ve bu doğrultuda adım atmaktan kaçınabilir. İşte bu durumlarda toplum ile birlikte sivil toplumdan yükselen sesler, talepler hakikatlerin ortaya çıkarılması ve geçmişle yüzleşme sürecinin işlemesi için elzem bir role sahip olmaktadır. Devlet destekli olan faaliyetler kadar geniş kaynakları olmasa da ihlaller hakkında vakaları inceleyerek belgeledikleri hakikatlerle halktan destek alabilmektedirler. Aldıkları destek ile birlikte resmi süreçlerin başlamasında katalizör görevi üstlenirler.²²⁵

Geçmişle yüzleşme konusunda yapılan çalışmalarda Arjantin çığır açıcı bulunmaktadır. 1980'li yıllarda hafıza, adalet ve hakikat taleplerinin yükseldiği dönemde Arjantin'de *Center for Legal and Social Studies* (Hukuk ve Toplumsal Çalışmalar Merkezi) adı ile insan hakları hareketi, geçmişle yüzleşme çalışmaları başlatmıştır. Bu kurum, “1980'li yılların ortasında, Ford Foundation, American

²²³ Louis Bickford Ve Debra Schultz, Hafıza Ve Adalet: Kısa Ve Seçilmiş Tarihçe, <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hafiza-Ve-Adalet-Kisa-Ve-Secilmis-Tarihce/> , Erişim Tarihi 16.02.2018 s. 3-4.

²²⁴ Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi (ICTJ) (2004), Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukümet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-İlişki/?Sf_Paged=2 , Erişim Tarihi 16.02.2018 s.8.

²²⁵ Murat Çelikkan, “Hakikat Komisyonları”(çevrimiçi) <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/>, 2013 Erişim Tarihi 09.10.2018, s.25.

Association for the Advancement of Science gibi uluslararası kurumlar ve Grandmothers of the Plaza de Mayo²²⁶ gibi yerel kurumlarla yakın çalışmalar yürüten kurumlar diktatörlüklerin neden olduğu yıkımlara odaklanmaya başladılar.”²²⁷ Ayrıca CONADEP çalışmaları boyunca CELS’in belgelerine başvurmuşlardır. Arjantin’de geçmişle yüzleşme sürecinde insan hakları ihlallerini toplumsal hafızadan kayıt altına alınmasını, cezasız kalanları takip etmeyi ve buna dikkat çekmeyi, bir daha bu tarz travmaların yaşanmasını engellemeyi amaç edinmiş bir diğer önemli kuruluş Memoria Abierta (Açık Bellek)’dir.

“Memoria Abierta, Arjantin’de ve küresel çapta birçok aktiviteye katıldı ve insan hakları ihlalleriyle ilgili çalışırken geçmişi hatırlamanın ne kadar önemli olduğunun anlaşılmasında kilit rol oynadı. Aynı zamanda Uluslararası Bilincin Tarihsel Mekanları Müzesi Koalisyonu’nun (International Coalition of Historic Site Museums of Conscience) (sonra değinilecek) kurucu üyelerinden biri oldu ve bu kurum, Bangladesh, Çek Cumhuriyeti, Rusya, Senegal ve Birleşik Krallık gibi bir çok yerde bu tip mekanların gelişmesine katkı sağladı.”²²⁸

Arjantin’deki deneyimin etkisi uluslararası düzeydedir. Örneğin, Uruguay’da yaşanan süreçte SERPAJ devletin hak ihlallerinden sorumluları yargılamaması ve Arjantin’deki CONADEP gibi hakikatleri açığa çıkarma girişimlerinde bulunmaması üzerine kendi başına hakikatleri ortaya çıkaracak, geçmişi aydınlatacak bir girişim başlatmıştır. Nunca Mas* başlıklı raporunun girişinde de şöyle bir ifade vardır:

²²⁶ Arjantin’de 1976-83 yılları arasında yaşanan askeri diktatörlük döneminde kaybolan, işkence gören gençlerin anneleri, akrabaları Mayıs Meydanı’nda bekleyerek kayıplarını aramaya başlamıştır. Plaza de Mayo’nun ilk ortaya çıkış tarihi olan 1977’de askeri cunta halen ülke yönetimindeydi. Arjantin’de Mayıs Anneleri Derneği 22 Ağustos 1979’da örgütlerini resmi olarak tescil ettirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Akın Sağıroğlu, Latin Amerika’da Asker–Siyaset İlişkisi: Arjantin Ve Şili’deki Askeri Darbelerin Etkileri Ve Tarafları, Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1-2, 2016 ve Ayfer Gençyılmaz, Toplumsal Hareketin Kalbinde Bir Yeni Özne: Anneler Türkiye’de Cumartesi Anneleri ve Arjantin’de Mayıs Meydanı Anneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi • Cilt 2, Sayı 1, Mart 2014, ISSN 2147-6934, ss. 51-74.

²²⁷ Louis Bickford Ve Debra Schultz, Hafıza Ve Adalet: Kısa Ve Seçilmiş Tarihçe, <https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hafiza-Ve-Adalet-Kisa-Ve-Secilmis-Tarihce/>, Erişim Tarihi 16.02.2018 s. 3.

²²⁸ A.g.e s.7.

*1981’de Barış ve Adalet Servisinin (SERPAJ) bir şubesi Uruguay’da kuruldu. Yeni sivil hükümetin geçmiş olayları soruşturmak ve sorumluları yargılamak yönünde bir niyetinin olmadığını farkederek SERPAJ, 1985’te başlattığı kendi araştırmasının sonucunda titiz bir (hükümet dışı) soruşturma ve Uruguay: Nunca Mas! başlıklı rapor ortaya çıktı.

“Amaçlarımız ... Arjantinli ve Brezilyalı komşularımızı benzer kitaplar yayınlamaya yöneltmelerle aynı olmalı ... Arjantin’de soruşturmalar hükümetin desteğiyle yürütülmüştü; Brezilya’da ise Kilisenin desteğiyle. Oysa Uruguay’da ... SERPAJ (Servicio Paz y Justicia) bu işi üstlendi.”²²⁹

Bu bölümde ele alınan geçmişle yüzleşme meselesi ve aşamaları ile ilgili yorumlamalar, dünyada yaşanan geçmişle yüzleşme deneyimlerinden ve dünyada bu örneklerin yaşandığı dönemlerin sosyo-politik, ekonomik özelliklerinden yola çıkılarak yapılmaya çalışılmıştır. Belli kırılma dönemlerine denk gelen demokratikleşme süreçlerinde, yeni kurulan rejimlerin, geçmişlerindeki ağır insanlık suçları ve bu suçların toplumda yaratmış olduğu tahribatla baş etme yollarından biri olarak gündeme gelmektedir geçmişle yüzleşme. Özellikle 20.yüzyılın insanlık dışı suçları artık örtbas edilecek boyutu aşmıştır. 1970’lerin ikinci yarısı ve 1980’lerde Latin Amerika ülkelerinde diktatörlüklerin yıkılması ile dikta rejiminin işlemiş olduğu insanlık suçlarının toplumda açtığı yaraların nasıl onarılacağı, yeni kurulan rejimlerin en önemli sorun alanlarından biri olmuştur. Bu dönem genel olarak dünyada da bir hatırlama dalgası oluşturmuştur. Dikta rejimleri döneminde yaşanan kayıpların yarattığı mağduriyet ve halktan gelen hakikati bilme talebi ile geçmişle yüzleşme bu dönemin kaçınılmazı olmuştur. Arjantin’in kurmuş olduğu “Kayıp Kişiler Hakkında Ulusal Komisyon (CONADEP)” bu mücadeleye yeni bir araç katmış ve bugün de hakikat ve hafıza konusunda gündemde olan “Bir Daha Asla!” başlıklı bir rapor yayınlamak komisyonların önemini göstermiştir. Tüm bu gelişmeler ve deneyimlerden yola çıkarak geçmişle yüzleşme sürecinin başlamasının ve adaletin sağlanmasının devletin bu süreçte durduğu noktaya ve kendini konumlandığı yere bağlı olduğu görülmektedir. Bu süreçte “devlet, iki şekilde ortaya çıkar ya da çıkmalıdır: Birisi hesap sorulan ve yargılanan devlet, diğeri ise hesap soran ve yargılayan devlet.”²³⁰ Hakikat hakkı ile ilgili bölümde de değinildiği üzere devletler bizzat bu suçları işlememiş olsa dahi faillerin ortaya çıkarılmasında, yargılanmasında ve cezalandırılmasında sorumluluklar taşımaktadır. Bununla birlikte Uçarlar’ın

²²⁹ Servicio Paz y Justicia (SERPAJ) *Uruguay: Nunca Mas!*, çev. Elizabeth Hampsten, 1992 dan aktaran Louis Bickford, “Gayrı-resmi Hakikat Projeleri”, *Human Rights Quarterly*, 29 (2007), s. 994–1035 çev. Hakikat ve Adalet Merkezi, s.4.

²³⁰ Mehmet Uçum, “Siyasi Faili Meçhul Cinayetler ve Kayıplarda Devletin Rolü ve Sorumluluğu”, **TESEV Geçmişle Yüzleşme ve Mevcut Davalar Değerlendirme Raporu**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2012, s.5.

belirtmiş olduğu üzere eğer devlet bu suçları kendi işlemişse, mağduriyetin giderilmesi ve onarılması için zararların tazmini, özür gibi hukuki görevlerini yerine getirmenin yanında bu yaşananların bir daha tekrar olmaması için hafıza mekânları yapması gibi siyasi olarak da sorumluluklar taşımaktadır.²³¹ Devletin bu süreçteki rolünün önemi ile birlikte toplumdan gelecek olan destek ve taleplerin de önemli olduğu tüm bu süreci geçiren ülke deneyimlerinden görülmektedir. Siyasi olarak yaşanacak olan yüzleşme meselesi, toplumsal bir meşruiyet ihtiyacı doğurmaktadır. “Toplumsal meşruiyeti sağlayan koşul toplumun siyasal sisteme, yani devlete ilişkin değişim ihtiyacı ve bu ihtiyaçtan ortaya çıkan toplumsal taleplerdir.”²³² Toplumdan gelen bu taleplerin doğru okunması ile sivil toplumun faaliyetleri yüzleşme sürecini başlatarak, adalet mekanizmalarını harekete geçirmektedir. Geçmişle yüzleşmeyi faili meçhul cinayetlerle yüzleşme bağlamında ele alan bu çalışmada yakınlarını siyasal/faili meçhul cinayetlerde kaybedenlerin bir araya gelerek oluşturduğu topluluk olan *Toplumsal Bellek Platformu* incelenecektir. Dünya örneklerinde olduğu gibi Türkiye’de de son yıllarda hafıza girişimlerinin arttığı ve toplumdan yükselen hafıza, hakikat talepleri olduğu görülmektedir. Hakikat komisyonlarının kurulmasındaki şartları hazırlayan ve komisyon çalışmalarına ciddi veri kaynağı olan bu topluluklar, geçmişle yüzleşme sürecinde daha önce de değinildiği üzere önemli bir role sahiptir. Çalışmanın ilerleyen bölümünde Türkiye’de geçmişle yüzleşmenin dünya deneyimlerinden yola çıkarak ne aşamada olduğu ve nasıl bir yol izlediği hakkında tartışmalara yer verilecektir.

²³¹ Nesrin Uçarlar, **Hiçbir Şey Yerinde Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet Ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.173.

²³² Mehmet Uçum, “Siyasi Faili Meçhul Cinayetler ve Kayıplarda Devletin Rolü ve Sorumluluğu”, **TESEV Geçmişle Yüzleşme ve Mevcut Davalar Değerlendirme Raporu**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2012, s.5.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE GEÇMİŞLE YÜZLEŞME

3.1. Türkiye'de Hatırlama Ve Unutma Kültürü

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye özelinde hatırlama ve unutma kültürünün nasıl işlendiği üzerine tartışma yürütülecektir. Öncelikle Türkiye siyasi tarihine ve geçmiş politikalarına hâkim olan unutma ve unutturma kültürünün nasıl bir seyir gösterdiğine bakılarak, Türkiye'de yaşanan unutma kültüründen hatırlama kültürüne geçiş ele alınacaktır. Bu tartışma belleğin kolektif boyutuna ve politik yönüne vurgu yapılarak, Türkiye'de kolektif belleğin inşası ile birlikte yürütülecektir.

İlk bölümde Halbwachs'in kolektif belleğin toplumsal çerçeveleri kuramından yola çıkarak ele alınan toplumsal hafızanın politik yönü ile bir mücadele alanı olduğu konusuna değinilmiştir. Geçmişin kontrolü ile şimdinin ve geleceğin sosyo-politik olaylarını da kontrol altına alma yolu olarak belleğe müdahalelerde bulunmaktadır. Bu doğrultuda iktidar unutturma / baskılama yolu ile bir taraftan sindirme, sessizleştirme politikaları yürütürken diğer taraftan hatırlanması gerekenleri belirlemektedir. Bu durum aslında hatırlamayı ideolojik kılmaktadır. Egemen gücün kolektif belleği bir yönetim aracı olarak kullanması onun meşruluğunu ve devamlılığını sağlamaktadır aynı zamanda. İlk bölümde vurgulandığı üzere Casey, hatırlama ve unutmayı madalyonun iki yüzü olarak görmekte ve hatırlama-unutma yolu ile hâkim grubun ideolojisi doğrultusunda bir kolektif bellek-kimlik inşa edildiğini belirtmektedir. “Anma rejimi” olarak da adlandırılan bu yapıda iktidar tarafından “ulusal birlik” temel alınmakta ve kendini şanlı tarih anlatıları etrafında kurgulamaktadır.²³³ Bu seçili tarih ile kurgulanan resmi tarih, kuşaktan kuşağa aktarılacak bireylerce benimsenmekte ve toplumsal gerçekliği oluşturmaktadır.²³⁴

²³³ Adnan Çelik, <http://gazetekarınca.com/2018/01/devletin-zillet-makaminda-kurt-oluleri/> Erişim Tarihi 29.11.2018.

²³⁴ Ahu Tunçel, “Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, *Bir Varmış Bir Yokmuş*, Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, s.22.

Hatırlamanın ve unutmanın birbirleriyle olan ilişkisine birinci bölümde değinilmişti. Türkiye özelinde siyasi cinayetlere odaklanarak incelenen geçmişle yüzleşme konusunun ele alındığı bu çalışmada hatırlama ve unutma kavramlarının eş anlamlı kullanılmadıklarını vurgulamanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Madalyonun iki yüzü olarak değerlendirilen bu kavramları ele alırken “inkâr” meselesine de değinmek gerekmektedir.

“Geniş anlamıyla inkârcılık, öncelikli olarak 20.yüzyılın başında hayata geçirilen homojenleştirme projeleriyle mevcut siyasal ve toplumsal sistem arasındaki kurucu bağın gizlenmesini veya göz ardı edilmesini şart koşmaktadır. Inkârcılık bu bağın vurgulanmasının yasaklanması, sözü edilen sürecin tek yönlü bir biçimde aktarılması ya da gerekçelendirilmesi anlamına da gelmektedir.”²³⁵

Türkiye’de hatırlama ve unutma kültürünün inceleneceği bu bölümde özellikle ulus devletleşme sürecinde kolektif hafızanın inşasında inkârın etkili olduğuna değinilecektir. “Türkiye’de ulus-devletleşme sürecine bakışta hakim olan yaklaşım, kıyım, kırım, zorunlu göç ettirme gibi pratikler ile şekillendiğinin inkârına dayanır.”²³⁶ Inkâra yönelik politikalar, dönemsel olarak devlet aygıtları tarafından dolaşıma sokulmaktadır. Bu dolaşımın da kolektif hafızanın yeniden üretilmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Inkâr edilen geçmiş, bugün nelerin hatırlanması gerektiğini, nelerin unutulması gerektiğini de belirlemektedir.

Türkiye için resmi tarih inşa sürecine biraz daha yakından bakılacak olunursa unutma ve unutturma-inkâr politikalarının hâkim olduğunu özellikle ulus kimlik inşa sürecine bakarak söyleyebiliriz. Ulus kimlik inşasında homojenleştirme projesinin gereği olarak ulus kimliği ortak bir geçmiş, ortak dil ve inanış üzerine kurulmaktadır. Bu süreçte hem inkâr hem unutturma politikaları ön plandadır. Ernest Renan’ın dediği gibi “bir ulusun özü, tüm bireylerin ortak pek çok şeye sahip olmaları kadar hepsinin pek çok şeyi unutmuş olmasıdır”.²³⁷ Türkiye Batı’daki örneklere nazaran diğer ulus kimliğini geç inşa etmiş olsa da, ulusun özündeki unutma ve unutturma politikalarını

²³⁵ Ömer Turan & Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915 Türkiye’de “Ermeni Meselesi” Anlatısının İnşası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s.13.

²³⁶ a.g.e s.13

²³⁷ Zafer Yörük, “Politik Psişe Olarak Türk Kimliği”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce : Milliyetçilik Cilt 4**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.310.

benimseyerek oluşturmuştur. Türkiye'nin ulus kimlik inşasındaki gecikmenin temel sebebini Akçam şöyle ifade etmektedir:

“Osmanlı'nın çok uluslu bir devlet olması ve vatan, millet gibi kavramlara yabancı olmalarıdır. ...bu çok uluslu devlet yapısı yönetici grubunu garip bir ikilemin içine sokmuştur. Ana amaç çok uluslu devlet yapısını korumak olduğu için, yönetici ulus mensupları, bunun dağılma sürecini hızlandıracağını bildikleri için, kendi ulusal kimliklerine açıktan sahip çıkamadılar. Daima tüm ulusları bağrında toplayabilecek entegre ideolojileri “resmi ideoloji” olarak savundular”.²³⁸

Bu gecikmeler ulus-devlet inşasında çeşitli sonuçlara neden olmuştur. Bunlardan biri ulusal kimliğin oluşmasında ırkçı düşüncelerin hâkim olmasıdır. Akçam'a göre bu gecikmenin diğer bir sonucu da arayı kapatma telaşından diğer ulusal gruplara karşı bir saldırganlık biçimi almasıdır.²³⁹

Osmanlı'da Türk olmak kaba, cahil, anlayışsız ve akılsız gibi hakaretlerle anılırdı. Yeni inşa edilen ulus kimliğindeki Türklüğün bir özelliği de bu hakaretlere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmasıdır. Ayrıca yok olma korkusunun da Türk ulusal kimliğinin oluşumunda önemli bir rolü vardır. Bu atmosferin içinde Osmanlı, diğer halkların demokratik taleplerini kendi varlığına tehdit olarak yorumlamıştır. Türk ulusal kimliği, yenilgilerin, Müslüman katliamlarının ve toprak kayıplarının neden olduğu güçlü intikam duygusu ile geliştirilmiştir. Gayrimüslimlerin varlığı ve demokratik hak talepleri tehdit olarak algılanmıştır. Batılıların içişlerimize karışma aracı olarak gayrimüslimleri kullandığı düşüncesi vardır. Bu bahane ile katliamların üstü kapatılmış ve bu durum Türk ulusal-kimliğinin bir parçası olmuştur.²⁴⁰1915 ve 1938 Dersim Kırımı bu durumu kanıtlar niteliktedir. İntikam duygusuyla, inkâr ve unutturma üzerine ve tepkisel oluşmuş bu kimliğin inşasında hiç kuşkusuz resmi anlatıların tezlerin rolü büyüktür.

²³⁸Taner Akçam, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce : Milliyetçilik Cilt 4**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.53-54.

²³⁹a.g.e. , s. 54.

²⁴⁰Taner Akçam, “Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce : Milliyetçilik Cilt 4**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.54.

“Türkiye Cumhuriyeti milletler cemiyetine dâhil olabilmek adına Avrupa türü etnik tarihçilik yolunu benimsedi. Tabi bunu kendi siyasi kültürünün üslubu çerçevesinde son derece seçkin, otoriter, pragmatik ve radikal bir değişim projesiyle yaptı. Beyan edilen, ısmarlanan tarihçilik ve atanan tarihçiler Türk kimliği fermanını geçmiş idari birikimden de yararlanarak yazdılar.”²⁴¹

Birinci bölümde de değinildiği üzere hafıza, tarih ve kimliğin inşasında kritik bir role sahiptir. Bu iki ögenin inşası kurucu aklın belirlemiş olduğu çerçevede yapılmaktadır. Ortak, şanlı ve onurlu bir tarih ama mağduriyetin de olduğu bir geçmişle, cumhuriyet yıllarından itibaren sıkı çalışılarak ortaya atılan ısmarlama tezler ve teoriler doğrultusunda kolektif hafıza inşası hedeflenmiştir. Bir başka deyişle Türkiye’de ulus kimliği oluşturulurken kimlik algısı ile tutarlı bir geçmiş inşası ihtiyacı duyulmuştur. Bunun bir sonucu olarak Bilgin’in grup kimliği özelinde vurguladığı gibi Türkiye de geçmişine seçici olarak yaklaşmış, kurgulanan kimliği destekleyici öğeleri öne çıkarmış ve diğerlerini görmezden gelmiştir.²⁴² Bu durum resmi bellek ile canlı bellek arasında bir uçurum açarak, kamusal alanda sessizliğe, inkâra dayalı kimlikler ve bellekler oluşmasına neden olmuştur.

Ulusal-kimlik kapsayıcı olduğu gibi diğer yandan da dışlayıcıdır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren tekil bir kimlik kurgusu vardır. Türk-Müslüman kimliği çoğunluk ve karar verici konumdadır. Bu kimlik, kimin azınlık sayılıp sayılmayacağına, farklı kimliklerin kendi haklarından farklı olarak ne gibi hakları olacağına karar veren hâkim gruptur. Leyla Neyzi,

“Kemalizm’in bir yandan ulus aşırı Aydınlanmacı değerler üzerinde yükselirken, bir yandan da tekil bir etnik kurgusu olduğunu belirtmektedir. Türk modernleşme projesi, kamusal (yazılı) söylemlerle Türkiye’de yaşayan sıradan insanların gündelik yaşam deneyimlerinin arasında bir uçurumun açılmasına yol açmıştır.”²⁴³

Son dönemlerde yapılan sözlü tarih çalışmalarıyla da net bir şekilde bu farklılığı görebilmek mümkündür. Tekil kimlik etrafında gelişen resmi söylemler

²⁴¹Büşra Ersanlı, “Bir Aidiyet Fermanı: “Türk Tarih Tezi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce : Milliyetçilik Cilt 4**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 800.

²⁴² Nuri Bilgin, **Tarih ve Kolektif Bellek**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013, s.75.

²⁴³Leyla Neyzi, **Ben Kimim?**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s.8.

kamusal alanda da hâkimdir. Dolayısıyla bu durum bireylerin aile/cemaat tarihlerini bilmemelerine ve gizlemelerine sebep olmaktadır. “Kurtuluş Savaşı sonunda yaşanan mübadeleler, zorunlu göçlerle yalnızca gayrimüslimleri değil farklı görülen diğer gruplar Kürtler, Aleviler de dışlanma korkusuyla kimliklerini gizleme ihtiyacı duymuşlardır. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin kimlik açısından bir sessizleştirme, gizleme, takiye ve asimilasyon tarihi olduğu söylenebilmektedir.”²⁴⁴

Ulus kimlik inşası ile birlikte seçici hafızanın oluşmasında bir diğer etmen ise kurucu akıl olan “devlet aklısıdır”*. “Devlet aklı dost-düşman ayrımı çerçevesinde, güvenlik kaygısını temel öncelik olarak belirleyerek ve genel bir tehdit algısı çerçevesinde çalışır.”²⁴⁵ Devletin bekası ve iktidarın korunması adına sistematik olarak kurgulanan “tehlikedeyiz” algısı ve peşinden gelen/yaşanan güvenlik sorunu temelli durumlar, geçmişten günümüze çok önemli birbirine bağlı sorunlar-ötekileştirme, asimilasyon, kıyım, faili meçhul cinayetler, cezasızlık ve sessizleştirmeyi de beraberinde getirmektedir. Ulus devlet olma yolunda, ötekileştirdiği gruplardan düşmanlar çıkaran devlet, bu düşmanların yok edilmesi bağlamında her yolu yapabilmeyi meşru görür çünkü Sancar’ın da belirtmiş olduğu üzere devlet, devlet olduğu için meşrudur.²⁴⁶ “Devlet aklı, devleti değişmez bir durumda tutmayı mümkün kılan şeydir.”²⁴⁷

Devlet aklına bu perspektiften bakıldığında Türk sağ siyaseti üzerinden yorumlanan aşkın devlet anlayışı da bu bakış açısıyla yeniden düşünülebilir. Türk sağında gözlemlenen aşkın devlet-kutsal devlet düşüncesine göre, “devletin bekası için düşmanlar ivedilikle tespit edilmeli, ne pahasına olursa olsun cezalandırılmalıdır. Devlet hem çok güçlü hem korunmaya muhtaç bir varlık olarak algılanmaktadır.”²⁴⁸

²⁴⁴a.g.e. , s.9.

*Çok temel düzeyde “devletin bekasını korumaya yönelik düşünce seti olarak tanımlanmaktadır.(Ömer Turan & Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915 Türkiye’de “Ermeni Meselesi” Anlatısının İnşası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s.13)

²⁴⁵Ömer Turan & Güven Gürkan Öztan, **Devlet Aklı ve 1915 Türkiye’de “Ermeni Meselesi” Anlatısının İnşası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s.26.

²⁴⁶ Mithat Sancar, **Devlet Aklı Kısacasında Hukuk Devleti**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, 49.

²⁴⁷MichelFoucault, **Güvenlik, Toprak, Nüfus**, Çev: Ferhat Taylan, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.249.

²⁴⁸ Güven Gürkan Öztan, “Türk Sağında Devlet Fetişizmine Dair”, Ed. İnci Kerestecioğlu& Güven Gürkan Öztan, **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.428-429.

Devletin bekası için her yolun mubah olduğu bu anlayış ile yaratılan algı etrafında devletin yasal olmayan faaliyetleri kolay bir şekilde meşrulaştırılmaktadır. Bu noktada devletin bekası adına işlenen suçların savunma hattı kutsal-aşkın devlet anlayışı üzerine kurulmaktadır. Devlet aklı doktrinine göre devletin yasal olmayan faaliyetleri, devletin bekasının ya da selametinin korunması için yapılan meşru faaliyetler olmakla birlikte bu faaliyetlere devletin korunması ve sürdürülmesi için yeniden ihtiyaç duyulabilmektedir.²⁴⁹

Hatırlama ve yüzleşme talepleri, yasadışı faaliyetlerin durması, failerin bulunması ve cezalandırılması hususunda ortaklık kurmaktadır. Egemen grup, kendini yeniden üretme aracı olarak gördüğü bu yasal olmayan faaliyet alanı ile yüzleşmek istememektedir. Bu durum, geçmişten günümüze yaşanan faili meçhul cinayetler ve bu cinayetlerin davalarının gidişatına bakılarak görülebilir. İktidarın kendini korumasına yönelik devlet aklının yüzleşme istemeyen ve inkârcı bir çizgide politikalarını inşa etmesinin temelinde de bu anlayışın yattığı söylenebilir. Dönemsel olarak stratejiler, resmi söylemler değişmekte olsa da inkârcılığın sürekliliği olduğu siyasi cinayetler ve zorla kaybedilmeler ile de gözlemlenebilmektedir.

Türkiye siyasi tarihinin insan hakkı ihlalleri ile dolu geçmişi ve resmi anlatılardaki izlerine bakıldığında, Türkiye'deki devlet aklının hafızalar üzerinde bir damgası olduğu söylenebilir. Neyin hatırlanıp, hatırlanmayacağı neyin unutulup unutulmayacağı iktidar tarafından ideolojisine uygun bir biçimde belirlenmektedir. İnşa edilen ortak hafıza etrafında şekillenen politikalar ve bu politikaların yarattığı siyasi atmosfer çatışmaların ve büyük kayıpların yaşanmasına neden olmaktadır. 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'de dünya ile paralel olarak artan hafıza, hakikat ve adalet talepleri olduğu gerek akademik alanda yürütülen çalışmalara, araştırmalara gerek sivil toplum alanında verilen mücadelelere bakılarak söylenebilir.

3.2. Türkiye'de Hafıza, Hakikat ve Adalet Talepleri

²⁴⁹ Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı'na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.100.

Türkiye’de son otuz yıldır geçmişte yaşanan sıkıntılara ve devletin-toplumun bu yaşanan geçmişe karşı tutumuna bağlı olarak bir hafıza patlaması yaşandığı görülmektedir. Bir önceki başlıkta değinildiği üzere Türkiye’de kurucu aklın öğretileriyle inşa edilen resmi söylemlerin egemenliği gündelik yaşamdan siyasal yaşama kadar uzanmaktadır. Tanıl Bora’ya göre, unutuş, “nisyan” Türkiye’nin bir idare yöntemidir ve “Türkiye’de geçerliliğini sadece resmi ideoloji düzleminde değil popüler tarih şuurunda da sürdüren kolektif hafıza siyasetinde, travmatik siyasal-toplumsal deneyimlerle yüzleşmemenin, onları unutmaya/unutturmaya terk etmenin neredeyse bir 'kurucu unsur' hükmünde olduğunu söyleyebiliriz.”²⁵⁰ Tanıl Bora, Türk siyasi tarihinin ‘nisyan katmanları’ndan oluştuğunu ifade etmektedir.²⁵¹ Yüzleşilmemiş, faileri yargılanmamış, acıları unutturulmuş, yası engellenmiş, bastırılmış birçok olayın birikmişliği, yaraların kabuk bağlayıp iyileşemediği nisyan katmanlarından oluşan bir siyasi kültür de denebilir aynı zamanda. Türkiye Cumhuriyeti’nin başlangıç aşamasından bu yana nisyan katmanlarının güzergâhındaki belli başlı duraklara bakılırsa, şüphesiz ki başta “Ermeni Tehciri” olarak adlandırılan olayların tamamı, “Milli Mücadele/İstiklal Harbi”, “Tek Parti döneminin kurulma süreci”, “İstiklal Mahkemeleri”, “Dersim Katliamı”, “6-7 Eylül Olayları”, “1 Mayıs 1977”, “Kahramanmaraş, Çorum, Sivas Katliamları”, “27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat darbeleri” ve “Güneydoğu’da 30 yıl önce başlayan düşük yoğunluklu savaş” ile karşı karşıya kalınmaktadır.²⁵² Bu sayılan dönemler içinde çok fazla kayıp, ölüm, travma bulunmaktadır. Yaşanan bu sıkıntılı geçmiş ile yüzleşme gerçekleşmediği için şiddet sarmalı günümüzde de devam etmektedir. Sancar, Türkiye’nin bu kadar çok acı olay ile yüzleşememe durumunu şu sözlerle değerlendirmektedir:

“Bu şiddet, baskı, haksızlık ve acı birikimiyle yüzleşmemiş ve hesaplaşmamış olmak, günümüze toplumsal yarılmanın giderek derinleşmesi, hukukdışılığın normalleşmesi, şiddetin dikey ve yatay olarak yaygınlaşması ve hınç ve linç kültürünün yerleşik hale gelmesi şeklinde yansıyor”²⁵³

²⁵⁰ Tanıl Bora, “Unutmak, her şeyi unutmak...”, **Radikal İki**, 11 Eylül 2005, s.1.

²⁵¹a.g.e. s.1.

²⁵² Mithat Sancar, **Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne**, İstanbul, İletişim, 2016, s.255-256.

²⁵³a.g.e. s.256.

Türkiye'nin geçmişinin bu kadar çok yüzleşemediği olaylar-durumlar ile dolu olmasının ana nedenlerinden biri, Türkiye'de devlet aklının unutturma refleksi ile çalışmasıdır. Türkiye'nin unutmaya kültürü üzerine inşa ettiği geçmiş, baskı ve zulüm ortamı yaratarak kamusal alanda farklı sesleri de susturmaya çalışmaktadır. Dünyadaki gelişmelerle de paralel olarak yaşanan geçmişin sorgulanması artık hatırlama kültürüne doğru bir geçişin olduğunu göstermektedir. Bu unutturulan geçmişin faillerinin cezasız kalması, mağdurların yaşadıkları haksızlıkları devam ettirmekte ve mağdurları bitmek bilmeyen bir adaletsizlikler silsilesi içine hapsetmektedir. Her ne kadar Türkiye için hatırlama kültürü üzerine bir geçmiş inşa edilmesi ve yüzleşme yaşanması zor hatta bir hayal gibi görünse de dünya deneyimlerine bakıldığında bunun çok da uzak bir ihtimal olmadığı gerekli şartların da oluşmaya başladığı söylenebilir. Sancar'ın da dediği gibi “dünyanın çeşitli köşelerinde yaşanan tecrübeler, hatırlama ve hesaplaşmadan kaç(ın)manın pek kolay olmadığını öğreten derslerle doludur.”²⁵⁴ Bir önceki bölümde de örneklerle aktarılan dünya deneyimlerinin her biri kendi özgül toplumsal ve siyasal yapıları içinde değerlendirilmelidir. Bununla birlikte deneyimler incelenirken Türkiye ile benzerliklerin de mevcut olduğu görülmektedir. Türkiye'de yaşanan her bir tekil olayın aktörleri, oluşumu ve etkisi tabii ki farklıdır ancak bütün olayların temelinde yatan tetikleyici unutturma ve bastırma politikaları olduğu söylenebilir.

Sancar'ın, Türkiye'yi genel olarak dünyadaki deneyimlerden ayıran ve bu konuda üzerine düşünülmesinin dikkat edilmesinin önemli olduğunu belirttiği bir özellik vardır. Yüzleşme deneyimi yaşayan ülkelerin bir kısmında yoğun iç çatışma, bir diğer kısmında soykırım ve toplu katliamlar, bazılarında ise yalnızca askeri diktatörlük dönemi yaşanmış. Türkiye'de bu yaşananların hepsi peş peşe yaşanmış ve birikmiştir.²⁵⁵ Bu birikmişlik aynı zamanda travmatik bir toplum demektir. Bir yandan sıkıntılı geçmişle yüzleşirken bir yandan da açılan yaraların nasıl sarılacağı ve kapanacağı önemli bir sorun alanı olmaktadır.

²⁵⁴a.g.e. s.256.

²⁵⁵a.g.e. s.259.

Türkiye'nin geçmiş politikasını hatırlama kültürü üzerine kurulan bir geçmiş politikasına evriltebilmesi için uzun bir yol olduğu aşikârdır. Bununla birlikte kamusal alandaki sessizliğin bozulması, son dönemlerde çoğalan anı ve hayat hikâyelerinin anlatımının yaygınlaşması, akademik alanda yapılan sözlü tarih çalışmaları ve sivil toplum alanında yürütülen belgeleme faaliyetleri artık toplumun sıkıntılı geçmişle yüzleşme isteğinin arttığı ve yüzleşmenin kaçınılmaz son olduğu yönünde yorumlanabilir. Unutturmaya yönelik politik tutuma karşı hak arama girişimlerinin arttığı son dönemlerde gözlemlenmektedir. Türkiye'de insan hakkı ihlalleri ile "yüzleşmeye yönelik toplumsal mücadeleyi, şiddetin mağduru olan muhalif kesimler ve onların desteğiyle kurulan insan hakları örgütleri vermektedir."²⁵⁶ Özellikle hakikati bilme ve adalet arama yolunda hafıza talebinin hızla arttığı gözlemlenmektedir. Gözaltında zorla kaybedilenlerin, siyasi faili meçhul cinayet kurbanlarının yakınlarının kurduğu girişimlerle hakikat, adalet ve hafıza talepleri gündeme gelmekte ve toplumsal mücadelenin önün açmaktadır. Henüz resmi bir komisyon kurulmasına yeterli olmasa da ciddi kaynaklar oluşturdukları ve yukarıya baskı oluşturabilecek desteği sağladıkları söylenebilir.

Türkiye'de hafıza, hakikat ve adalet arayışının üst noktaya ulaştığı ya da kırılım noktası diye tariflenebilecek dönem 12 Eylül dönemi ve bu dönem sonrasında yaşananlardır. Özellikle Kürt halkına ve genel olarak muhaliflere yönelik güvenlikçi tutum, kapanmaz yaralara yenilerini de ekleyerek çoğaltmaya devam etmektedir. Bu dönemin de etkisiyle süregelen, yeniden üretilen ve tekrarlayan bu ihlaller alanı ile mücadelede sivil toplum kuruluşlarının önemli bir yeri vardır. Bir önceki bölümde de vurgulandığı üzere sivil toplumun hakikat komisyonlarının kuruluşu ve yüzleşme sürecinde toplumsal talebi karşılamada ve siyasi aktörleri harekete geçirmede önemli bir işlevi vardır.²⁵⁷ Bu doğrultuda her bir kuruluş ve faaliyet alanı geçmişle yüzleşme sürecinde çok değerlidir.

Türkiye'de geçmişle yüzleşme, ayrımcılıkla mücadele ve insan hakları ihlalleri ile mücadelede faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları genelde İstanbul'da

²⁵⁶Koray Özdil, "Ergenekon Davası ve Devlet Kaynaklı İnsan Hakları İhlalleri, **Ergenekon'un Öteki Yüzü Faili Meçhuller ve Kayıplar Ergenekon Dosyaları İncelemesi**, Tesev Yayınları, 2013, s.10.

²⁵⁷ Bkz. Bölüm2.

yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte özellikle Diyarbakır'da da çok önemli işleri olan, mücadele veren kuruluşlar mevcuttur. Türkiye genelinde yüzleşme ve ayrımcılıkla mücadele alanında çalışmalar yürüten kuruluşlara Hrant Dink Vakfı, Tarih Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği gibi oluşumlar örnek gösterilebilir. STK'ların kuruluş amaçlarına göre yapılan bir diğer grupta ise barış temelli hareketler üzerinedir. Bunlara örnek ise Barış Meclisi, Barış İçin Sanat Girişimi, Küresel BAK verilebilir. Son olarak faaliyet alanları hak savunuculuğu, tanıklık ve belge toplayarak arşivleme, mağdurlara ve yakınlarına hukuki, tıbbi, sosyal destek sağlama üzerine yoğunlaşan STK lar da geçmişle yüzleşme sürecine yönelik çalışmalar yapan kuruluşlara eklenebilir. Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi, Karakutu Derneği, Yüzleşme Derneği, İHD (İnsan Hakları Derneği), TİHV (Türkiye İnsan Hakları Vakfı), GÖÇ-DER (Göç Edenlerle Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği), 78'liler Vakfı bu alanda faaliyet gösteren kuruluşlara örnek verilebilir.²⁵⁸ Bu çalışma kapsamında odaklanılan siyasi faili meçhul cinayetlerle yüzleşme meselesinde de Türkiye'de hak savunuculuğu, belgeleme, tanıklık toplama, kamuoyu oluşturma, mağdurlara hukuki, tıbbi, sosyal destek faaliyetleri yürüten kuruluşlar da bulunmaktadır. Toplumsal Bellek Platformu, Mezopotamya Yakınlarını Kaybeden Ailelerle Yardımlaşma Dayanışma ve Kültür Derneği (MEYA-DER), İHD-Kayıplar Komisyonu, Diyarbakır Barosu gibi kuruluşlar en bilinen örneklerindedir.

Bu kurumlar, insan hakkı ihlalleri ile mücadeleye ve hakikat arayışına yönelik çok önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Örneğin "Helsinki Yurttaşlar Derneği"nin haritalandırma yöntemini kullanarak Türkiye'de ayrımcılığın ve işkencenin resmini çıkartmayı amaçlayan Türkiye'de Ayrımcılığın Haritalanması (<http://ayrimcilikaglari.org>) projesi türünün ilk örneğidir.²⁵⁹ Bir diğer önemli çalışmaları olan STK, 78'liler Vakfıdır. 78'liler vakfı, Türkiye'de ilk defa gayri resmi bir hakikat komisyonu kurarak, akademik, örgütsel ve insan kaynaklarını bir araya getirmiştir. Diyarbakır Cezaevi Yüzleşme ve Adalet Komisyonu gönüllülük temelinde beraberlik yaratan önemli bir çalışmadır.²⁶⁰

²⁵⁸STK Görüşmeleri Raporu, Anadolu Kültür, 2010, s.13.

²⁵⁹a.g.e. s.15.

²⁶⁰a.g.e. s.20.

Hafıza, hakikat ve adalet talebinin gündeme gelmesi ve bu yönde mücadelelerin artan ivmesi, devletin baskıcı ve unutturmaya yönelik politikalarından kaynaklandığı görülmektedir. Hafızanın iktidarlar için hâkimiyet kurulması gereken bir alan olmasından dolayı ideolojik bir yapısı olduğu daha önce belirtilmişti. Bu noktada Türkiye’de de hafızanın iktidarların doğrudan hâkimiyet kurmak istediği ve ciddi mücadelelerin verildiği bir alan olduğu gözlemlenmektedir. Egemenin unutturma ve baskılama yönündeki tutumu zaman zaman çeşitli politik ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda kullanılabilir. Yakın zamanda yaşanmış güncel bir örnek Çözüm Süreci’nde*yaşanmıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayip Erdoğan’ın Dersim Katliamı için özür dilemesi, belgeler açıklaması ve zorla kaybedilmelerle ilgili olarak Cumartesi Annelerini meclise çağırması verilebilir. Katliam döneminde iktidarda olan CHP ana muhalefet partisinin Dersim Katliamı’nı aydınlatması gerektiğini ifade eden Recep Tayip Erdoğan, Dersim için devlet adına özür dilemiştir.²⁶¹ Burada devlet adına yapılan özür geçmişle yüzleşme açısından çok önemli bir adım olmakla birlikte yarım kalmıştır. Dünya deneyimlerinden yola çıkarak bakarsak özürün geçmişle yüzleşme sürecinde resmi olarak dilenmesinin daha etkili olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin İngiltere, Kanlı Pazar için komisyon kurmuş ve bu komisyonun 12 yıl boyunca çalışmasının ardından parlamentoda özel bir törenle özür dilenmiştir.²⁶² Bir diğer örnekte Wily Brand’ın Varşova Yahudi Gettosu’nda diz çökerek Alman halkı adına dilemiş olduğu özürdür.²⁶³ Türkiye özellikle zorla kaybetme alanında ciddi insan hakkı ihlallerinin yaşandığı bir coğrafyadır. Zorla kaybedilenlerin yakınlarının hakikate ulaşma ve adaletin sağlanması yönünde verdiği mücadele de iktidarın kendi çıkarları doğrultusunda müdahale de bulunduğu bir alan olmaktadır. Bunun da en

*Çözüm Süreci (2013-2015), Türkiye Cumhuriyeti tarihinde “Kürt Sorunu” olarak tanımlanan problemin çözümü açısından en sistematik ve kapsamlı barış girişimi olarak kayda geçmiştir. Bu girişim nitelikleri itibarı ile uluslararası literatürdeki barış süreci tanımlamasına uymaktadır ve barış süreçlerinin temel özelliklerini taşımaktadır. Süreç PKK’nın 2015 Temmuzunda yeniden Türk güvenlik birimlerine karşı saldırıyı geçmesi ile sona ermiştir. (Talha Köse, “Çözüm Sürecinin Yükselişi ve Düşüşü”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2017, 4,1. S. 13.)

²⁶¹ <https://bianet.org/bianet/diger/134241-basbakan-dersim-icin-ozur-diliyorum> , Erişim Tarihi 05.04.2019.

²⁶² Angela Hegarty, “Truth, Law and Official Denial: The Case of Bloody Sunday”, *Criminal Law Forum*, 2004, 15 (1), 199-246 Dan aktaran Bedriye Poyraz, “Cesaret Et Hatırla!": Dersim 1938 Tertelesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68,3, 2013, s.88.

²⁶³ Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İstanbul, İletişim, 2016, s.180.

yakın örneği Ergenekon Davası süresince zorla kayıpların sorumlularının yargılanmasına yönelik taleplerle oturma eylemlerine devam eden Cumartesi Anneleri ile dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2011 yılında görüşme gerçekleştirmesidir.²⁶⁴ 2015 yılında çatışmalı dönemin yeniden başlaması ile birlikte eylemlere ara verilmiştir.²⁶⁵

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'de hafıza, hakikat ve adalet taleplerine genel çerçevesi ile değinilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de devlet aklının unutturma refleksi ile inkarcı bir çizgide çalıştığı ulus kimlik inşa sürecine bakılarak anlaşılabilir. Bununla birlikte hâkim olan unutmama kültürü olsa da zaman zaman iktidar tarafından çıkarları doğrultusunda hatırlatmalar yapılmaktadır. Bu da kolektif hafızanın ideolojik boyutunun göstergelerindedir. Unutturmaya yönelik politik tutum karşısına, canlı hafızanın etkisi ile özellikle mağdur gruplardan yükselen hafıza, hakikat ve adalet talepleri çıkmaktadır. Resmi tarih ve söylem ile inşa edilen hafızalar ile canlı bellekler arasındaki fark yüzleşmeye yönelik talepleri doğurmaktadır. Bu doğrultuda ağırlıklı olarak zorla kaybedilme olmak üzere insan hakkı ihlalleri ile yüzleşme için toplumsal destek ve veri toplamak üzerine yoğunlaşan mücadeleler yürüten sivil inisiyatifler ortaya çıkmaktadır. Artan bir hızda devam eden çalışmalarını ile hakikat komisyonları için ciddi veri kaynakları toplayarak, toplumsal düzlemde de bir destek sağlamaya çalışmakta olan sivil toplum kuruluşlarının bu mücadelesi gelecek için umut verici bir noktada bulunmaktadır. Bir sonraki bölümde devlet kaynaklı insan hakkı ihlalleri ile yüzleşme temelinde yürütülen mücadele ve girişimlerden daha detaylı olarak bahsedilecektir.

²⁶⁴ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-cumartesi-anneleri-ile-gorustu-16945633> , Erişim tarihi 06.04.2019 – “Görüşmeye katılan isimler; Abdülbaki Boğa ve Sebla Arcan eşliğinde kayıp Cemil Kirbayır'ın annesi 103 yaşındaki BerfoKirbayır, kayıp Hayrettin Eren'in yakını Elmas Eren, kayıp Kasım Alpsoy'un yakını Erdoğan Alpsoy, kayıp Abdurrahman Coşkun'un yakını Hediye Coşkun, Rıdvan Karakoç'un yakını Hasan Karakoç, kayıp Hasan Ocak'ın yakını Hüseyin Ocak, Hüseyin Taşkaya'nın yakını Serpil Taşkaya, İsmail Şahin'in yakını Kiraz Şahin, kayıp Nurettin Yedigöl'ün yakını Zeycan Yedigöl, Tolga Ceylan'ın yakını Kadriye Ceylan, Murat Yıldız'ın yakını Hanife Yıldız ve görüşme için Diyarbakır'dan uçak ile gelen kayıp Fehmi Tosun 'un eşi Hanım Tosun.”

²⁶⁵ Özgür Sevgi Göral, **Hakikat İçin Umut Var mı? Kafkaslar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Zorla Kaybetmeler ve Kayıp Kişilere İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz**, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi & Regional Network for Historical Dialogue and Dealing with The Past, 2019, s.157.

3.3. Devlet Kaynaklı İnsan Hakkı İhlalleri İle Yüzleşme

Geçmişle yüzleşmenin siyasal ayağına geçiş dönemi adaleti ve mekanizmalarının aktarıldığı bölümde değinilmiştir. Hesaplaşma talep edilen, yüzleşme sürecinin yargı ve ceza boyutunda devlet kaynaklı suçların baskın olduğu görülmektedir. İşlenen suçların, ağır insan hakkı ihlallerinin siyasi boyutu yüzleşme sürecini ciddi bir şekilde etkilemektedir. Çünkü yüzleşme sürecinin başlayabilmesi ve ilerleyebilmesi devletin sürece dâhil olduğu konumu ve tutumu ile doğrudan ilişkilidir. Özellikle zorla kaybedilme ve cinayetlerin politik boyutu, suçların siyasi bir sorun alanı olarak algılanmasına neden olmaktadır.

“Cinayet ve kişilerin zorla kaybına sebebiyet verme eylemlerinin bir siyasal düzenle ilişkisine bakıldığında, bunlar öncelikle hukukî sorunlar olarak görülür ve bu fiiller pozitif hukuk bakımından suçtur. Failleri hemen her hukuk düzeninde en ağır cezalara çarptırılır. Fakat cinayet ve kayıp yaratma fiilleri bir sistemin korunması ya da sürdürülmesi amacıyla ve/ veya ideolojik arka planı olan tercihlere dayalı gerçekleşiyorsa, bu noktada, bu fiiller sadece bir hukukî sorun olmaktan çıkar, siyasî bir soruna dönüşür.”²⁶⁶

Bu suçların pozitif hukuk meselesi olmaktan daha çok politik hukuk alanında değerlendirilmesiyle beraber yüzleşme sürecinde devletin daha merkezi bir rolü olacağı düşünülmektedir.²⁶⁷

Geçmişle yüzleşme sürecinde devletin konumlandığı pozisyon, sürecin temel belirleyeni olmaktadır. Devletin yüzleşme sürecinde iki şekilde ortaya çıktığı gözlemlenmektedir: “Birisi hesap sorulan ve yargılanan devlet, diğeri ise hesap soran ve yargılayan devlettir.”²⁶⁸ Hesap sorulan ve yargılanan devlet noktasında suça bulaşmış rejimlerin yargılanması gündeme gelmektedir. Suça bulaşmış rejim tanımı için ‘dar anlamda uluslararası ceza hukuku’na”²⁶⁹ başvurulmaktadır. Bu alanda dört

²⁶⁶ Mehmet Uçum, “Siyasi Faili Meçhul Cinayetler ve Kayıplarda Devletin Rolü ve Sorumluluğu”, **TESEV Geçmişle Yüzleşme ve Mevcut Davalar Değerlendirme Raporu**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2012, s.3.

²⁶⁷a.g.e. s.3.

²⁶⁸a.g.e. s.4.

²⁶⁹Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s.32.

kategoride suç sayılan fiiller tanımlanmaktadır. “Uluslararası ceza hukuku belgelerinde ayrıntılı biçimde tarif edilmiş ve içerikleri yargı kararlarıyla somutlaştırılmış bu fiiller, soykırım, insanlığa karşı işlenen suçlar, savaş suçları ve saldırı suçlarıdır.”²⁷⁰ Bu çalışmanın ana odağında olan meseleler için insanlığa karşı işlenen suçlar kategorisine bakmak faydalı bulunmaktadır. “İnsanlığa karşı işlenen suçlar: esas itibariyle, adam öldürme, yaralama, işkence, cinsel saldırı, özgürlükten mahrum bırakma gibi, ulusal hukuk düzenlerinde zaten suç sayılan fiillerle işlenir.”²⁷¹ Erözden bu fiillerin insanlığa karşı işlenen suçlar kapsamında sayılmasının en önemli nedenini, siyasal amaçlar doğrultusunda ve sistematik bir şekilde işlenen fiiller olması olarak açıklamaktadır.²⁷² Devlet aygıtlarının kullanımı ile işlenen insanlığa karşı suçlar, genellikle “...bir üstün değere atıf yapılarak haklı ya da mazur gösterilmeye çalışılır.”²⁷³ Burada sözü edilen ve atıf yapılan üstün değerler çoğunlukla dinsel, ulusal, etnik temelli ortak değerlerdir. Söz konusu bu ortak değerler olunca yapılan fiiller, “...bir grubun varlığını ya da meşru çıkarlarını savunmak şeklinde formüle edilir.”²⁷⁴ İnsanlığa karşı suçların, soykırımın mağdurları da bu ortak değerlere göre belirlenmişlerdir. Bu suçların hedefinde olan özneler, “öteki” – “onlar” olarak konumlandırılmaktadır. Dolayısıyla tek tek bireylere yönelik işlenen suçlar, yapılan işkenceler aslında aynı gruba üye diğer insanlara konumlarını hatırlatmanın ve bu şiddetin tekrar yaşanabileceğine dair güçlü mesajlar vermenin yolları olarak yorumlanabilir. Burada uygulanan sistematik şiddetin, işkencenin amacını görmek önemlidir. İşkence özneyi ortadan kaldırmaya mı çalışıyor, hakikati mi elde etmek istiyor konusunda Nichanian,

“Herkes biliyor ki, işkence karşısında insan olarak kalma hayatta kalma olanağı yoktur. Kuşkusuz işkence bedenler üstünde uygulanır; kabul edilebilir olanın ötesinde bir acıya maruz bırakır bedenleri. Öte yandan işkence ruh üstünde de uygulanır. Öznelerin kişiliklerini yok eder”²⁷⁵

²⁷⁰a.g.e. s.32.

²⁷¹Ozan Erözden, **Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017, s. 34.

²⁷²a.g.e. s.34.

²⁷³a.g.e. s.42.

²⁷⁴a.g.e. s.42.

²⁷⁵Marc Nichanian, **Edebiyat ve Felaket**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.27.

demektedir.

Özneye vermiş olduğu bu hasarın aslında bir anlamda tanıklığı ortadan kaldırmaya yönelik olduğu söylenebilir. “Sistemik devlet şiddeti pratikleri tanığın ya da olası tanıklığın imhası anlamına geldiğinden hem üzerine konuşulması hem de telafi edilmesi neredeyse imkânsız pratiklerdir.”²⁷⁶ Nichanian 1915’i “Felaket” olarak adlandırmaktadır. Bunun en önemli nedeni, tanıklığın ve dilin de ortadan kaldırıldığı durum olmasıdır. Yani “felaket”, “tanığı olmayan” olaydır aslında.²⁷⁷ Nichanian burada Idelber Avelar’a referansla işkenceye maruz kalan öznenin dilinde onarılmaz zararlar oluştuğunu ve bu deneyimin anlatılamayacağından da bahsetmektedir.²⁷⁸ Büyük felaketin temel gayesi tanıklığı dilsel ve deneyimsel olarak yok etmektir. Devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinin temelinde yatan öz bu şekilde özetlenebilir. Devletin toplumun homojen yapısını korumaya yönelik kendince ortak değerleri korumak adına işlediği suçların, toplumdaki kutuplaşmayı beslediğini, yüzleşmeyi geciktirdiğini ve yüzleşilmesi gereken meseleleri arttırdığı görülmektedir.

Devlet kaynaklı insan hakkı ihlalleri örneğin zorla kaybedilmeler ve siyasi faili meçhul cinayet gibi suçlar, yukarıda da değinildiği üzere devletin yasal olmayan faaliyet alanına girmektedir. “Devletin yasal olmayan faaliyetleri’ açıkça yasal düzenin dışında, ancak devleti oluşturan güçlerin bir bölümü tarafından yönlendirilen ya da izin verilen devlet faaliyetlerine işaret etmektedir.”²⁷⁹ Sabuktay, pozitif hukukun devletin her faaliyetinin yasal olduğu kabulünden yola çıkılarak devletin yasal olmayan faaliyetlerine bakılamayacağını belirtmektedir. Bunla birlikte bu faaliyetlerin yasal olmamasının her zaman suç teşkil etmediğini de akılda tutmak gerektiğini ifade etmektedir.²⁸⁰ Burada devletin yasal ve yasal olmayan faaliyetleri arasındaki belirsizliğin önemli bir sorun olduğunu vurgulamak faydalı olacaktır. “Devletin bekası için yapılan fiiller” suç kapsamına girse dahi yargılanma boyutunda “devlet sırrı” olarak açıklığa kavuşturulmadan unutturma yoluna gidilebiliyor. Devlet kaynaklı

²⁷⁶Özgür Sevgi Göral, Ayhan Işık & Özlem Kaya, **Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler**, İstanbul, Anadolu Kültür Yayınları, 2015, s.11.

²⁷⁷ MarcNichanian, **Edebiyat ve Felaket**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

²⁷⁸a.g.e. s.28.

²⁷⁹Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı’na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.31.

²⁸⁰a.g.e. s.31.

insan hakkı ihlalleri alanında değerlendirilen zorla kaybedilmeler ve faili meçhul cinayetlere özellikle değinmek araştırmanın konusu açısından önemli bulunmaktadır.

Türkiye’de zorla kaybetmenin ve faili meçhul cinayetlerin tarihi daha eskiye dayansa da özellikle 1980’li yıllarla birlikte Türkiye, zorla kaybedilenlerin ve faili meçhul cinayetlerin coğrafyası haline gelmiştir.

“Zorla kaybetmeler Türkiye tarihinde 12 Eylül askeri darbesiyle başlamış bir politika değil. Ermeni soykırımı bağlamında düşünürsek 24 Nisan 1915 tarihinde 234 Ermeni entelektüelin kaybedilmesine kadar geri gidebiliriz. Keza erken dönem cumhuriyet tarihinde de devlet, en bilineni Sabahattin Ali olmak üzere, muhaliflerine yönelik zorla kaybetme politikasını kimi tekil örnekler üzerinden uyguladı.”²⁸¹

Zorla kaybetme, “çok genel olarak, bir kimsenin, devlet tarafından, yasal düzende "yok" sayılacak şekilde özgürlüğünden yoksun bırakılmasını ve bazen de fiziksel varlığının "yok" edilmesini ifade eder.”²⁸² Bu kişilerin devletin elinde olduğu bilinir fakat akıbetleri hakkında sorumlular bilgilerinin olmadığını iddia eder. Zorla kaybedilme fiilleri genellikle işkence ve hatta öldürme ile sonuçlanmaktadır. Mağdurun ortadan kaldırılması ve yok edilmesi ile birlikte yasal olarak da bu suçları kanıtlamak zorlaşmaktadır. Özellikle bunun sistematik bir şekilde uygulandığı ülkelerde daha da zorlaşmaktadır.²⁸³ Zorla kaybedilmenin uluslararası metinlerdeki tanımı ise şu şekildedir:

“Sözleşmeye* göre “zorla kaybedilme” devletin ajanları ya da devletin yetkisi, desteği ya da rızasıyla hareket eden kişiler veya bu kişilerin oluşturduğu gruplar tarafından gerçekleştirilen tutuklama, gözaltı, kaçırma ya da özgürlükten yoksun bırakmanın diğer biçimlerini takiben bir kişiyi kanun koruması dışında bırakacak şekilde özgürlükten yoksun bırakma gerçeğinin reddi ya da akıbetinin veya kayıp kişinin nerede olduğunun gizlenmesi olarak sayılıyor.”²⁸⁴

²⁸¹Özgür Sevgi Göral, Ayhan Işık & Özlem Kaya, **Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler**, İstanbul, Anadolu Kültür Yayınları, 2015, s.18.

²⁸² Gökçen Alpkaya, “Kayıplar Sorunu ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 50(03), s. 32 http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/50/3/8_gokcen_alpkaya.pdf Erişim Tarihi 10.04.2019.

²⁸³a.g.e. s.32-33.

*20 Aralık 2006 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve 6 Şubat 2007 tarihinde imzaya açılan Sözleşme, 23 Aralık 2010 tarihinde yürürlüğe girdi. 19 Nisan 2011 itibarıyla 88 devletin

Zorla kaybetme stratejisi dünyada diğer devletlerin de uyguladığı ve kullanımının yaygın olduğu bir hak ihlalidir. Zorla kaybetme dünyada devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinin ortaklaştığı bir hak ihlal alanıdır. Türkiye’de zorla kaybedilmelerin ve faili meçhul cinayetlerin yani ortadan kaldırmaya yönelik hak ihlallerinin 12 Eylül* dönemi ile birlikte sistematik bir hale geldiğini söylemek mümkündür. Binlerce kişinin gözaltında kaybedildiği, akıbetlerinin açıklanmadığı, günümüzde de aydınlatılmayı bekleyen bu vakalar yüzleşme taleplerinin dolayısıyla hafıza, hakikat ve adalet taleplerinin merkezinde yer almaktadır. Özellikle 1987’den 2002’ye kadar olan OHAL döneminde²⁸⁵ Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşanan devlet kaynaklı insan hakları ihlalleri sonucu binlerce insan gözaltında kaybedilmiş ve faili meçhul cinayetlere kurban gitmiştir. Bugün halen mağdur yakınları, kayıplarının akıbetini öğrenmek ve bedenlerine ulaşabilmek için mücadele yürütmektedir. Türkiye’de geçmişle yüzleşme sürecinin bu olaylar etrafında şekillendiği söylenebilir. Kayıp yakınlarının yürüttüğü mücadeleler, devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerine dair bilgiler, belgeler ve arşivler oluşmaktadır. Özellikle Cumartesi Anneleri bu alanda uzun süredir mücadele yürütmektedir.

Türkiye’nin 1990’lı yıllarında Kürt illerinde faili meçhul cinayetlerin sayısı ciddi anlamda artmıştır. Aynı zamanda gazetecilere, aydınlara ve bu olayları ortaya çıkarmaya çalışan kişilere yönelik öldürme eylemleri de gerçekleştirilmiştir. Faili meçhul cinayetler ve zorla kaybetmeler ile ilgili devam eden davalar bulunmaktadır. Adalet ve hakikatin dolayısıyla bir hatırlama talebinin olduğu bu davalarda devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerine yönelik inkârcı bir tutumun olduğu söylenebilir. Devletin faaliyetleri ve sistemin sorgulandığı bu süreçte, kurucu akla referansla devletin bekası için her türlü faaliyetin-suçun meşrulaştırılmaya çalışıldığı ya da yok

imzaladığı, 25 devletin taraf olduğu sözleşmeyi Türkiye henüz imzalamadı. <http://www.ihop.org.tr/2011/04/19/buetuen-kiilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasna-dair-uluslararası-sozleme/> Erişim Tarihi 05.04.2019

²⁸⁴<http://www.ihop.org.tr/2011/04/19/buetuen-kiilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasna-dair-uluslararası-sozleme/> Erişim Tarihi, 05.04.2019

*"Darbe yönetimi döneminde 'resmi rakamlara' göre 650 bin kişi gözaltına alınmış, 1 milyon 683 bin kişi fişlenmiş, 14 kişi cezaevlerindeki açlık grevlerinde ölmüş, 171 kişi sorgularda ve cezaevi işkencelerinde can vermiş, 49 kişi idam edilmişti." <https://www.birgun.net/haber-detay/12-eyul-darbesinin-korkunc-bilancosu-78576.html> Erişim Tarihi 30.04.2019

*Daha detaylı bilgi için Bkz. <http://failibelli.org/tum-davalar/>

²⁸⁵ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-36852284>, Erişim Tarihi 30.04.2019

sayıldığı görülmektedir. Örneğin, eski başbakan ve cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in "kendisinden yakınlarının bulunmasını isteyen 'kayıp' ailelerine verdiği 'Çocuğunu cebimden mi çıkarıp vereyim?' yanıtı"²⁸⁶ bu inkârcı ve yadsıyan tavrı gözler önüne sermektedir.

Devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinden bahsedildiğinde Türkiye'de "derin devlet" olarak adlandırılan dünyada ise genelde Gladio tipi yapılanmalar olarak bilinen örgütlü kurumsal suç çeteleri/oluşumlarından da söz etmek gerekmektedir. Derin devlet, demokratik sivil denetimi olmayan (defective democracy)* eksik demokrasilerde ortaya çıkmaktadır. Resmi ve gayri resmi kuruluşlar arasındaki etkileşim sonucu olan derin devleti nevi şahsına münhasır kılan şey, içerdiği özel ilişki biçimleri-yolsuzluklar ve şiddet uygulayan, etki yaratan ilişkililerdir. Mafya ile de ilintili bir ilişki ağı olan otokratik klikler devlet ve toplum içinde politik etki bırakabilmektedir. Otokratik klikler, siyasi gündemi suikastlar, faili meçhul cinayetler, kaybolmalar ve katliamlar ile manipüle edebilmektedir.²⁸⁷ Burada bahsedilen otokratik klikler ise Söyler'e göre güvenlik topluluğundaki bazı liderler ve organize suçlardan oluşmaktadır. Devletin yasal olmayan bu faaliyet alanı "siyasal literatürde Gladio, GAL, Birleşik Krallığın SAS askerleri tarafından gerçekleştirilen Cebelitarık İnfazları, İrlanda'daki ölüm mangaları örnekleri, İran-Kontra Olayı, Hindistan'da yasal alan dışındaki polis güçleri örneği, Brezilya Örneği, Endonezya Örneği ve devlet gücünü yasal kullanımıyla yasadışı kullanımını ayırmanın zor olduğu Arjantin, Guatemala gibi pek çok örneği"²⁸⁸ söz konusudur. Genel olarak bu faaliyetlerde yasal olan ve olmayan arasındaki ayırım net yapılamamakla birlikte bazılarında bu mümkün olabilmektedir. Arjantin örneğine bakıldığında cunta döneminde muhalifler şiddet ile bastırılmış ve yasal olarak hiçbir suç belirlenmemiştir. Bu dönemde birçok muhalif

²⁸⁶ Gökçen Alpkaya, "Kayıplar Sorunu ve Türkiye", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 50(03), s.56 http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/50/3/8_gokcen_alpkaya.pdf Erişim Tarihi 10.04.2019

*Otoriter rejimler ile konsolide demokrasiler arasındaki gri bölgeyi, siyasal bir sistemi normatif ve işlevsel olarak birbirine bağlı kısmi rejimlere ayırarak yansıtmaktadır. (Mehtap Söyler, "Informal institutions, forms of state and democracy: the Turkish deep state", **Democratization**, 2013, 20.2: 311)

²⁸⁷ Mehtap Söyler, "Informal institutions, forms of state and democracy: the Turkish deep state", **Democratization**, 2013, 20.2: 310-334.

²⁸⁸ Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı'na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.24.

“kaybolmuş”tur.²⁸⁹ Türkiye’de ise çoğu zaman devletin yasal ve yasal olmayan faaliyetlerinin ayrımını yapmak mümkün olmaktadır.

Türkiye’nin toplumsal hafızasında ve vicdanında yer etmiş önemli, derin devlet ile ilişkili olaylar ve süren davaları mevcuttur. Susurluk, Ergenekon ve Şemdinli ve aslında Hrant Dink Davası bunlar arasındadır.²⁹⁰ “Derin devlet davaları, birçok faili meçhul cinayet, kayıp ve yaşam hakkı ihlalinin ve bunların fail ve sorumlularını kapsamaması, devlet içinde kurumsal düzeyde açığa çıkardığı bağlantılar, dokunulmazlık engelleri ve basındaki yansımalarıyla dikkati çektiler.”²⁹¹ Türkiye’de derin devlet adının ne zaman ve nasıl anılmaya başlandığına kısaca bakmak faydalı olacaktır. 12 Mart 1971 darbesi ile devletin suç örgütlenmesini ifade eden “kontrgerilla” kavramı gündeme gelmiştir. 1970’ler ile birlikte Türkiye’deki siyasal hareketler, kontrgerilla faaliyetlerine karşı mücadeleleri siyasal çalışmalarının merkezine koyarak bu alandaki çalışmaları kurumsallaştırmaya başlamışlardır. Sol hareket, bu kurumsal örgütlenmeyi Türkiye’deki kaotik, şiddet dolu atmosferi açıklamak için gündeme getirmiştir. Hatta mevcut siyasal iktidarları açıklamak için de kullanılmıştır.²⁹²

“Türkiye’de “Özel Seferberlik Tetkik Kurulu” adıyla 1948 yılında kurulan, daha sonra “Özel Harp Dairesi”, “Özel Harekât Komutanlığı”, “Özel Tim”, “Jandarma İstihbarat Teşkilatı (JİTEM)” adlarını alan bu gizli yapılanma devlet yetkilileri tarafından nedense hep inkâr edildi. 1950’li yıllardan başlayarak 1960, 1970, 1980 ve 90’lı yıllardan beri karanlıkta kalmış yüzlerce, binlerce cinayetin, onlarca olayın bu örgüt(ler) tarafından yapıldığı ileri sürüldü.”²⁹³

²⁸⁹a.g.e., s.24-25.

²⁹⁰Meryem Erdal, “Herkesin Yargısı Kendine”, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010, s.11.

²⁹¹a.g.e. s.11.

²⁹²Orhangazi Ertekin, Ergenekon Davası: “Derin Devlet” Temsilleri ve Ergenekon, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3914/ergenekon-davasi-derin-devlet-temsilleri-ve-ergenekon#.XLQERugzblU>, Erişim Tarihi 15.03.2019.

²⁹³Demir, Halim, 2009, ‘Ergenekon’un Derin Devletle Olan Bağlantıları’, Taraf, 12 Ocak dan aktaran Meryem Erdal, “Herkesin Yargısı Kendine”, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010i s.14.

Türkiye’de derin devletin sık anılmaya başlaması ve hafızalarda yer etmesi Susurluk Kazası* ile birlikte başlamaktadır. “...Anayasa temelinde tanımlanmış hukuk düzeni açısından hukuk dışı görünen Susurluk Olayı gibi olaylar, genellikle rastlantı yada kaza sonucunda ortaya çıkıyor.”²⁹⁴ Sabuktay’a göre Susurluk Olayı’nda Arjantin’den farklı olarak devletin yasal ve yasal olmayan faaliyetleri arasındaki ayırım net bir şekilde yapılabilir. “...Susurluk Olayı’nda yasanın ihlal edilmesi ile uygulanması arasındaki ayırım muğlak değildir, açıktır.”²⁹⁵ Susurluk ile birlikte Türkiye kamuoyu ilk defa devletin hukuksuz işleri ve içindeki çete yapılanması ile karşılaştı. Susurluk Davası, Türkiye’de devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerini yargılamak üzere açılmış ilk davadır.²⁹⁶ Ancak bu davadaki yargılamaların devlet ekseninden kaydırılarak kişisel suçlar ve kusurlar etrafında yapıldığı görülmektedir.²⁹⁷ Başbakanlık Teftiş Kurulu ve TBMM Araştırma Komisyonu Susurluk Olayı ile ilgili olarak bir araştırma raporu hazırlayarak sunmuştur. Rapor “kolluk kuvvetlerinin PKK örgütüne karşı yürüttüğü mücadele bağlamında korucu, itirafçı ve özel harekât biriminden bazı kişilerin kurduğu suç örgütlerinin siyasi faili meçhul cinayetler ve zorla kaybetmeler gerçekleştirdiğini ortaya koymuştur.”²⁹⁸ Bu davanın yargılamaları ve genel olarak kamuoyundaki etkisi göstermektedir ki devletin yasa dışı faaliyetleri eğer varlığı tehlikedeysse yasal faaliyet alanına girebilmektedir. Buradaki ikiye

*“3 Kasım 1996 günü Balıkesir’in Susurluk ilçesi yakınlarında saat 19:30 'da meydana gelen trafik kazası Türkiye'nin gündemini değiştirdi.. İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı Hüseyin Kocadağ, Mehmet Özbay sahte kimlikli Abdullah Çatlı ve Melahat Özbay sahte kimlikli Gonca Us kazada öldü. DYP Şanlıurfa Milletvekili Sedat Edip Bucak yaralandı. 06 AC 600 plakalı Mercedes'de, 2 MP-5 otomatik tabanca, Sedat Bucak adına kayıtlı SigSauer ve Kocadağ'a ait Baretta marka ruhsatlı silahlar, Irak yapımı 22 milimetrelik Baretta marka iki tabanca, Özel Tim tarafından kullanılan bol sayıda mermi ve iki adet susturucu çıkmıştı. Daha sonra “Susurluk Davası” başladı. İstanbul 6 Nolu Devlet Güvenlik Mahkemesi, 1997/180 Esas, 2001/36 Karar ve 12.2.2001 günlü hükümle Susurluk'ta ortaya çıkan çete hakkında mahkumiyet kararı verdi. Bu karar Yargıtay 8.Ceza Dairesinin 2001/16176-125 sayılı ve 15.1.2001 günlü ilamı ile onandı.” <https://bianet.org/bianet/siyaset/111882-susurluk-kayip-silahlar-ve-hafiza>Erişim Tarihi, 05.04.2019.

²⁹⁴ Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı'na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.30.

²⁹⁵a.g.e. s.30.

²⁹⁶ Koray Özdil, “Ergenekon Davası ve Devlet Kaynaklı İnsan Hakları İhlalleri, **Ergenekon’un Öteki Yüzü Faili Meçhuller ve Kayıplar Ergenekon Dosyaları İncelemesi**, Tesev Yayınları, 2013, s.10.

²⁹⁷ Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı'na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.12.

²⁹⁸ Koray Özdil, “Ergenekon Davası ve Devlet Kaynaklı İnsan Hakları İhlalleri, **Ergenekon’un Öteki Yüzü Faili Meçhuller ve Kayıplar Ergenekon Dosyaları İncelemesi**, Tesev Yayınları, 2013, s.10.

bölünmüş tartışmanın kaynağı Türkiye'deki devlet geleneğinden gelmektedir.²⁹⁹ Bu geleneğin özünde de “devletin bekası kaygısı, her türlü toplumsal ve insani kaygıdan üstün tutulur”³⁰⁰ anlayışının olduğu söylenebilir.

Susurluk Davası ile başlayan devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinin yargılanması Şemdinli Davası ile farklı bir boyuta geçmiştir. “Susurluk’la başlayan ilk yargılama sürecinde sanıkların eylemleri çete suçu kapsamında değerlendirilirken, Şemdinli’de sanıkların eylemleri ilk kez, adli çete suçu dışında görüldü.”³⁰¹ Bir diğer hak ihlalleri alanında yargılamaların olduğu önemli dava Ergenekon Davasıdır.*

Ergenekon Davası, 2007 yılında Ümraniye’de emekli astsubayın evinde geçirilen el bombalarının 2006 yılındaki Cumhuriyet’e yapılan saldırıda kullanılanlarla aynı olduğu iddiası ile gündeme gelen dava devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinin araştırılmasında-yargılanmasında önemli bir davadır. Dava dosyasında, Ergenekon adında tanımlanan “örgütün, hükümeti devirmeye yönelik birçok darbe

²⁹⁹Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı’na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.23.

³⁰⁰Ahmet İnsal, **Türkiye Toplumunun Bunalımı, Genişletilmiş 2. Baskı**, Birikim Yay., İstanbul 1995, s.14 dan aktaran Sancar, **Devlet Aklı Kıskaçında Hukuk Devleti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.65.

³⁰¹Meryem Erdal, “Herkesin Yargısı Kendine”, **TESEV Yayınları**, İstanbul, 2010, s. 23.

*”2007 yılında Trabzon İl Jandarma Komutanlığı’na yapılan bir ihbarın, önce İstanbul İl Jandarma Komutanlığı’na sonra da İstanbul Emniyet Müdürlüğü’ne intikal etmesi sonucu İstanbul/Ümraniye’de bir evde 27 adet yabancı menşeli el bombası ele geçirildi. Evde ikamet eden şahıs tarafından bu el bombalarının Emekli Astsubay Oktay Yıldırım’a ait olduğu ileri sürüldü ve Oktay Yıldırım’a ait bilgisayarda daha sonra Ergenekon Terör Örgütü olarak adlandırılan yapılmaya ait olduğu ileri sürülen dokümanlar ele geçirildi. Emekli Yüzbaşı Muzaffer Tekin’in basına Oktay Yıldırımı savunan beyanlarda bulunması üzerine sorgulanması sonucu işyerinde yapılan aramalarda Oktay Yıldırım’dan elde edilen dokümanlardan bazılarının dijital kopyaları ile ‘Genelkurmay Başkanlığı bilgisayarlarında hazırlandığı anlaşılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısı öncesi Kuvvet Komutanlarının kendi aralarında yapmış oldukları gizli toplantılara ait yazılar’ ele geçirildi. Daha sonra Ümraniye’de bulunan el bombalarının 2006 yılında Cumhuriyet Gazetesi’ne düzenlenen bombalı saldırılarda kullanılan el bombalarıyla aynı menşeli ve benzer seri numaralarına sahip oldukları ve Muzaffer Tekin’in Danıştay saldırısını düzenleyen Alparslan Arslan ile bağlantısı olduğu tespit edildi.Genişletilen soruşturmadan elde edilen bilgi ve belgeler çerçevesinde; ‘Ergenekon Silahlı Terör Örgütü yöneticisi veya üyesi olmak, cebir ve şiddet kullanarak Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini ortadan kaldırmaya veya görevlerini yapmasını kısmen veya tamamen engellemeye teşebbüs etmek, halkı Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine karşı silahlı isyana tahrik etmek, halkı kin ve düşmanlığa tahrik etmek, terör örgütüne ait silahları depolamak, genel güvenliği kasten tehlikeye sokacak şekilde patlayıcı madde kullanmak, nitelikli kasten öldürmeye azmettirmek, yasaklanan bilgileri temin etmek, kişisel verileri kaydetmek’ ve bunlara bağlı pek çok suçu işlemekten şüpheli 86 kişi hakkında 10.07.2008 tarih 2007/1536 sor-2008/968 esas ve 2008/623 sayılı iddianame düzenlendi. İddianamenin kabulü ile İstanbul 13. Ağır Ceza Mahkemesinin (TCK’nın (mülga) 250. Maddesiyle Görevli ve Yetkili) 2008/209 esas numarasına kayıtlı kamu davası açıldı.” <http://failibelli.org/dava/ergenekon-davasi/> Erişim Tarihi, 11.04.2019.

teşebbüsünde bulunduğunu ve buna zemin hazırlamak için sivil toplum ve dini cemaatlerin liderlerine suikastlar planladığı”³⁰² ifade edilmiştir. Bu dava diğer hak ihlalleri özellikle Hrant Dink cinayeti, Malatya Katliamı, Rahip Santoro cinayetlerinin de faillerinin ortaya çıkartması ve yargılanması yönünde bir beklentiye neden olmuştur.³⁰³ Ancak dava seyrine bakıldığında Ergenekon Davasının faili meçhuller ve kayıplar ile ilgili umut verici faaliyetlerinin olmadığı görülmektedir.

“...Ergenekon davasının temel eksenini AKP hükümetinin devrilmesi girişimleri oluşturuyor. JİTEM’le ilgili iddialar ve faili meçhul cinayetler ile ilgili soruşturmalar hükümeti devirmek amacıyla gerçekleştirilmediyse dava kapsamına alınmıyor. Ergenekon davasının kapsamına girmeyecek olan JİTEM eylemleri ve faili meçhul cinayetler adeta karanlığa terk ediliyor.”³⁰⁴

Geçmişle yüzleşmenin bir yöntemi olarak ele aldığımız hatırlama kültürü, devlet kaynaklı insan hakkı ihlalleri ile yüzleşme sürecinde, mağdurların geçmişte yaşananların hatırlama ve hakikatleri bilme talebi mağdur grupları doğrudan devlet ile muhatap etmektedir. Devletin mağdur grupları ile kurduğu bu muhataplık içinde takındığı tutum ve olaylar karşısında almış olduğu pozisyon, yüzleşme talep eden mağdur ve yakınlarının adaleti arama sürecini doğrudan etkilemektedir. Derin devlet olgusu ile karşı karşıya kalınan bu davalar süresince devletin tasfiyesine yönelik direnç gösterilmektedir. “Kritik soruşturma ve dava süreçleri, derin devletin tasfiyesi ve cezalandırılması konusunda bir uzlaşmayı ve ortak kararlılığı göstermenin fırsatı olmak yerine, mevcut siyasi ayrışmaların keskinleştiği ve safların sıkılaştırıldığı bir etki yarattı.”³⁰⁵ Aslında bu davalarda devletin sebep olduğu eylemlerle yüzleşebilmek, mağdurların adalet talebini yerine getirerek, mağdur grupların şiddete yönelmeden, toplumsal çatışma yaşanmadan sorunlarını çözülebilmesine imkân sağlayacaktır. Bunun için de Şemdinli, Ergenekon, Susurluk davalarından da anlaşılacağı üzere sadece yerel mahkeme varlığı yeterli olmamaktadır. “Bu mahkemenin arkasında onu

³⁰² <http://failibelli.org/dava/ergenekon-davasi/> Erişim Tarihi, 11.04.2019.

³⁰³ Koray Özdil, “Ergenekon Davası ve Devlet Kaynaklı İnsan Hakları ihlalleri, **Ergenekon’un Öteki Yüzü Faili Meçhuller ve Kayıplar Ergenekon Dosyaları İncelemesi**, Tesev Yayınları, 2013, s. 11.

³⁰⁴ Ayşegül Sabuktay, **Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı’na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış**, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s.12.

³⁰⁵ Meryem Erdal, “Herkesin Yargısı Kendine”, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010, s.13.

desteklemeye niyetli siyasi iradenin ve yargıyı buna teşvik edecek güçlü toplumsal destek mekanizmalarının olması gerekmektedir.”³⁰⁶ Burada bir diğer önemli aktör sivil toplumdur. Sivil toplumun rolüne ve Türkiye’de gelişim sürecine dair değerlendirmelerle neden önemli bir aktör olduğu bir sonraki başlıkta aktarılacaktır.

3.4. Türkiye’de Sivil Toplumun Gelişimi ve Geçmişle Yüzleşme Sürecine Etkisi

Çalışma kapsamında siyasi cinayetlerle yüzleşme girişimi olarak Toplumsal Bellek Platformu’nu incelemeyen önce STK’ların yoğunlaştıkları demokratikleşme alanındaki faaliyetlerinin arka planında yatan sebeplere kısaca değinmek faydalı olacaktır. İkinci bölümde de bahsedildiği üzere geçiş dönemi adaleti süreci yaşayan ülkelerin tarihsel olarak denk geldikleri periyotlar belirli kırılma noktalarını ve dönüşümleri göstermektedir. Huntington’dan daha önce de aktarılan bu dalgalanmalar ile birlikte sivil toplumun sosyal bilimler literatüründe farklı bir bakış açısıyla tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Sivil toplum kavramının kökenleri çok eskiye dayansa da 1990’lardan itibaren daha çok gündeme gelmeye ve tartışılmaya başlamıştır.

Berlin Duvarı’nın yıkılması (1989), Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan siyasal rejim değişiklikleri ve bu ülkelerin demokrasiyle olan ilişkileri artık sivil toplum temelli bir perspektiften tartışılmaktadır.³⁰⁷ Bununla birlikte 1980 sonrası ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler de sivil toplum kavramı ile anlaşılmaya çalışılmaktadır.³⁰⁸ Sivil toplumun bu dönemde yükselişinin bağlandığı ve tartışıldığı durum ise küreselleşmedir. Bu dönemde otoriter rejimlerin yıkımı ardından yaşanan demokrasiye geçiş süreci ve insanlığın karşılaştığı tehlikeler, sivil toplumu gündeme getirmiştir.³⁰⁹ Ekonomide yaşanan gelişmeler ile birlikte, “her tür devlet müdahalesinden

³⁰⁶Koray Özdil, “Ergenekon Davası ve Devlet Kaynaklı İnsan Hakları İhlalleri, **Ergenekon’un Öteki Yüzü Faili Meçhuller ve Kayıplar Ergenekon Dosyaları İncelemesi**, Tesev Yayınları, 2013, s.11.

³⁰⁷John Keane, “Giriş”, **Sivil Toplum ve Devlet**, der. John Keane, İstanbul, Ayrıntı, 1993, s.10-11 den aktaran Ebru Deniz Orman, “Sivil Toplum”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler**, der. Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin, İstanbul, Yordam Kitap, 2012, s.99.

³⁰⁸ a.g.e. s.99.

³⁰⁹ E.Fuat Keyman, **Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2016, s.15.

özgürleşmiş bir piyasa savunusu, bireyciliğin alanı olarak sivil toplum kavramını gündeme getiriyordu.”³¹⁰ Sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki rolüne ve genel olarak toplumsal alandaki yerine yönelik olumlu değerler yükleyen bu anlayışın 1980 ve 1990 yılları arasında yaygınlaştığı gözlemlenmektedir.

Fuat Keyman, Türkiye’de sivil toplumun gelişimini, Türkiye’nin modernleşme süreci ile açıklamaktadır. “Güçlü devlet geleneği, ulusal kalkınmacılık anlayışı, organik toplum görüşü ve cumhuriyet dönemi vatandaşlık modeli, Türk modernitesinin devlet merkezci bir şekilde gerçekleşmesinin temelini oluşturmuştur.”³¹¹ Devlet merkezci anlayışın her alana sirayet ettiği bir ortamda devlet-toplum ilişkisi de büyük ve önemli ölçüde etkilenmiştir. Vatandaşlık temelli bu ilişki, sivil toplumun gelişimini de etkilemiştir. Çok partili yaşama geçiş döneminde demokrasiye geçiş süreci nüveleri başlamış olsa da devlet merkezli toplumun varlığı değişmemiş ve devletten bağımsız sivil toplum da bu durumda gelişmemiştir. Fuat Keyman, Türkiye’de sivil toplumun gelişmesinin ancak 1980’lerde yaşanan ekonomik ve kültürel değişimlerle başladığını belirtmektedir.³¹² Devlet merkezli toplumda ulusal kalkınmacılık ideolojisi 1980’lerde yaşanan neo-liberal söylemlerle çürütülmeye başlanmıştır. Bununla birlikte İslam’ın yükselişi laikliği sarsmış ve politik kültür de parçalı bir hal almaya başlamıştır. Toplumda yaşanan güçlü devlet geleneği ile kimlik siyasetinin çatışması, Türk siyasetinin organizasyon şekline de yön vermiştir. Başka bir deyişle kimlik sorunları politikanın ilgi odağına girmiş bununla birlikte devletin toprak bütünlüğünü ve laik kimliğini korumak istemesi yönetimin, temel meselesi olmuştur. Bu durumu Keyman, sivil toplumun yerini kimlik sorunlarının aldığı yönünde yorumlamaktadır.³¹³ Ayrıca bu atmosferde sivil toplumun nitel değil, nicel olarak geliştiğini belirtmektedir. Bunu da Türkiye modernleşmesinin sonucunun demokratikleşme olmamasına bağlamaktadır.

³¹⁰ Ebru Deniz Orman, “Sivil Toplum”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler**, der. Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin, İstanbul, Yordam Kitap, 2012, s.99.

³¹¹ E.Fuat Keyman, **Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2016, s.25.

³¹² A.g.e s. 27

³¹³ a.g.e s.29.

Tüm bu gelişmelere ve yorumlara bakılarak, çalışma kapsamında sıkça araştırmalarına, raporlarına referans verilen TESEV, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi ve Anadolu Kültür'ün kuruluş zamanlarına bakıldığında 1990 ve sonrası olduğu görülmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere bu zamanlama, toplum-devlet ilişkisinin değişmeye başladığı, ulus birlik temelli yönetimin ve bu yönetimin getirdiği baskı ve dayatma yollu toplumda aygıtlarıyla dolaşıma soktuğu kavramların irdelenmeye başlandığı ve çatışmalara sebep olduğu bir dönemdir. Bu dönemde sivil toplum, hak ve özgürlükler dilinin oluşturulmasında ve katılımcı demokrasinin toplumda tartışılmasında çok önemli roller üstlenmektedir.³¹⁴

Araştırma kapsamında geçmişle yüzleşme, demokratikleşmenin bir gerekliliği olarak değerlendirildi. Bu sürece ilişkin aktörler ve yürütücü mekanizmalar aktarıldı. Bu aktörler içinde “gayri resmi hakikat projeleri” ni yürüten sivil toplum kuruluşlarının önemli bir rolü olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Resmi olarak hakikat komisyonlarının kurulamadığı bir ortamda, sivil toplumun yürüttüğü mücadele ve çalışmaları geçmişle yüzleşme sürecini başlatabilecek ve veri oluşturabilecek potansiyele sahip olduğu düşünülmektedir. Doğru okunan talepler ve örgütlenme ile yukarıya yapılacak baskı, hakikat komisyonlarının oluşturulması ve yüzleşme sürecinin tamamlanmasında çok kritik bir role sahiptir. Bu noktada Türkiye’de son yıllarda hak ihlalleri ile mücadele alanında artan bir sivil toplum faaliyet alanının varlığından da söz edilebilir. Araştırma kapsamında sivil toplum alanında Türkiye’de siyasi faili meçhul cinayetlerle yüzleşme için mücadele yürüten Toplumsal Bellek Platformu ele alınacaktır.

3.4.1. Türkiye’de Siyasi Cinayetlerle Yüzleşme Girişimi: Toplumsal Bellek Platformu

Toplumsal Bellek Platformu, yakınlarını siyasal/faili meçhul cinayetlerde kaybedenlerin bir araya gelerek oluşturduğu topluluktur. Faili meçhul cinayet mağdurlarının yakınlarının oluşturduğu Toplumsal Bellek Platformu üyeleri; **Sebahattin Ali**’nin kızı Filiz Ali, torunu Atilla Laslo ve İdil Laslo, **Orhan Yavuz**’un

³¹⁴ a.g.e. s. 28.

kardeşi Metin Yavuz, **Necdet Bulut**'un eşi Neşe Erdilek Bulut, **Akın Özdemir**'in eşi Mine Özdemir ve kızı Deniz Özdemir, **Cevat Yurdakul**'un eşi Ülker Yurdakul, **Cavit Orhan Tütengil**'in çocukları Deniz Tütengil ve Kaya Tütengil, **Ümit Kaftancıoğlu**'nun eşi Nurcan Kaftancıoğlu, gelini Canan Kaftancıoğlu ve oğlu Ali Naki Kaftancıoğlu, **Sevinç Özgüner**'in kızları Alev ve Işıl Özgüner, **Mehmet Zeki Tekiner**'in eşi Birsen Tekiner ve çocukları Ayşe Tekiner Çelen, Aylin Tekiner ve Bülent Tekiner, **İlhan Erdost**'un eşi Gül Erdost, Alaz Erdost, Türküler Aldost, **Muammer Aksoy**'un oğlu Işıl Aksoy, **Çetin Emeç**'in eşi Bilge Emeç, çocukları Mehveş ve Mehmet Emeç, **Turan Dursun**'un oğlu Abit Dursun, **Bahriye Üçok**'un ailesi, **Uğur Mumcu**'nun eşi Güldal Mumcu, çocukları Özge ve Özgür Mumcu, **Musa Anter**'in oğlu Dicle Anter, **Nesimi Çimen**'in oğlu Mazlum Çimen, **Behçet Aysan**'ın kızı Eren Aysan, **Metin Altıok**'un kızı Zeynep Altıok, **Yusuf Ekinci**'nin oğlu Sertaç Ekinci, **Yasemin Cebenoy**'un kardeşi Cünet Cebenoy, **Onat Kutlar**'ın eşi Filiz Kutlar, **Hasan Ocak**'ın ailesi Emine Ocak, Maside Ocak, Aysel Ocak, Birsal Ocak, Nursel Ocak, Hüseyin Ocak, Ali Ocak, Mehmet Ocak, Hüsniye Ocak, **Metin Göktepe**'nin ailesi anne Fadime Göktepe ve kardeşleri; Aziz Göktepe, Meryem Göktepe Türkmen, İbrahim Göktepe, Paşa Göktepe, İhsan Göktepe, Derviş Göktepe, Gülsüm Göktepe Ulus, **Necip Hablemitoğlu**'nun eşi Şengül Hablemitoğlu, **Hrant Dink**'in eşi Rakel Dink eşi Hasrof Dink ve çocukları Sera, Delal ve Arat Dink³¹⁵.

Siyasi faili meçhul cinayet ve gözaltında kayıpların ailelerinin bir araya gelerek oluşturdukları platformun temel amacı hakikatlerin ortaya çıkarılması ve adaletin yerine getirilmesi ile toplumsal yüzleşme yaşanmasıdır. Tek tek vakalar davalar özelinde zaman aşımı ile mücadele etmeye çalışan platform, davaların takipçisi olarak devlet yetkilileri ile görüşmeler gerçekleştirmektedir. 2010 yılında meclise giden platform üyeleri, Meclis Başkanı ve İnsan Hakları Komisyonu başkanıyla görüşerek “hesaplaşma değil yüzleşme için geldik”lerini ifade etmişlerdir.³¹⁶ Bu görüşme sonucu Mecliste siyasi cinayetleri soruşturacak bir Meclis Araştırma Komisyonu kurulması

³¹⁵<http://www.toplumsalbellekplatformu.org/default1.asp?!=tr&kid=4&lid=1>, Erişim Tarihi 15.02.2018.

³¹⁶<http://bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/120002-derin-ailelerden-meclise-yuzlesmek-istiyoruz>Erişim Tarihi 15.02.2018.

için dilekçe veren aileler, hukuksuzlukla mücadele amaçlı yüzleşme talepleri ile görüşmeyi gerçekleştirmiştir.

Devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinin, devlet içindeki çeteleşme yolu ile yani yasa dışı faaliyetlerle gerçekleştiği vurgulanmıştı. Zorla kayıp yakınları ve siyasi cinayet mağdurlarının aileleri hakikatin peşine düşerek devlet içindeki failerin ortaya çıkarılmalarını ve yargılanmalarını talep etmektedir. Bu doğrultuda devletten içeride de tasfiye işlemi yapması talep edilmiş olmaktadır. Ancak yukarıda da değinildiği üzere Türkiye’de devlet bu konuda direnç göstermektedir. Toplumsal Bellek Platform üyeleri de 2010’da Meclise giderek dilekçe verdiklerinde basın açıklamalarında bu konu hakkındaki taleplerini şöyle ifade etmişlerdir;

“Cinayetlerin ardındaki örgütlenmeler ortaya çıkarılmadıkça, bu tür suçların tekrar tekrar işlendiğini edindiğimiz tecrübelerden biliyoruz. Biz hepinizden daha iyi biliyoruz. Artık fotoğrafı çok net görünmeye başlayan bu hukuk dışılığın sona erdirilmesi talebimizle geldik. Emir komuta zincirine ulaşılmadıkça, geride kalan, kaçan, kaçırılan, korunan, gizlenen tüm suçlulara ulaşılmadıkça bu cinayet dosyaları kapanmış sayılmasın...” (Metin Göktepe’nin ablası Meryem Türkmen)

Platformda bir araya gelen üyelerin ortak özelliği yakınlarını bir siyasi cinayetle kaybetmiş ve faillerini bilmiyor olmalarıdır. Zorla kaybedilmelerin ve faili meçhul cinayetlerin devletler tarafından yok etme yöntemi olarak, sistematik bir şekilde kullanıldığına yukarıda değinilmişti. Platform üyelerini bir araya getiren nedenlere bakıldığında devletin yasal olmayan faaliyetleri içindeki siyasi cinayet fiilleri ve daha sonra faileri cezalandırmayan, zaman aşımı ile davaları düşürmeye yönelik politikalarıdır. Farklı kuşaktan insanların bir araya gelerek oluşturmuş olması da adaletsizliğin ve hukuk dışılığın sürekliliğini göstermektedir. Kendi bir araya geliş sebeplerini de İlhan Erdost’un öldürülüşünün 30. yılında Mamak Cezaevi önünde anması sırasında Erdost’un kardeşi şöyle dile getirmiştir:

“...şunu düşünün: Bir topluluğun üyesisiniz ve sizi o topluluğa bağlayan unsur ölüm; babanızın, annenizin, eşinizin, kardeşinizin siyasi bir cinayete kurban gitmiş olması ve bu kıyımların faillerinin kim olduğu ve neden işlendiği üzerine devlet tatminkar bir cevap vermediği içindir ki beş yıl, on yıl, 60 yıldır beklemek zorunda kalmanız. İşte Toplumsal Bellek Platformu bu. Her birimiz canından bir parçayı

yitirmiş, adaletin yerine getirilmeyişinin sistematik olduğunu gören ailelerimiz.Patlatılan bombaların, atılan kurşunların, copların ve kaybedişlerin, toplu kıyımların ardında yatan gerçeği görmek, bilmek ve adaletin yerine gelmesini sağlamak amacıyla birleştik; maşaların değil, azmettirenlerin peşinde...” (İlhan Erdost’un kardeşi)

Üyeleri ortaklaştıran bir diğer durum ise belli bir grubun önderinin öldürülmüş olması ve bu yolla o grubun diğer üyelerine verilmek istenen gözdağı sonucu mağdur durumuna düşülmesidir. Sendika lideri olan Kemal Türkler, savcı Doğan Öz, gazeteciler Uğur Mumcu, Abdi İpekçi ve Hrant Dink, yazar/müftü Turan Dursun gibi isimler bu duruma örnek verilebilir. Diğer ortak durum ise masum insanların katline sebep olan bombalı saldırılar ve toplu katliamlar neticesinde yaşamlarını kaybedenlerin yakınlarını oluşturmalarıdır. Onat Kutlar ve Yasemin Cebenoyan’ın ölümü bu şekilde olmuştur. Bu toplu kıyımlar da yine topluma korku vermek amacıyla yapılan ve kaostan beslenen zamanlarda daha çok gerçekleşmiştir. Toplu katliamların başka bir şekli de Madımak gibi siyasi katliamlardır. Sivas’ta birçok aydın, yazar, sanatçı, gazeteci Madımak Oteli’nde yakılarak katledilmiştir.

Platform üyeleri bildirimlerinde sıklıkla süregelen adaletsizliğe dikkat çekerek bu durumun devlete olan güveni azalttığını hatta bitirdiğini ifade etmektedir. Her yeni insan hakkı ihlalinin de cezasız kalmaya mahkûm olduğu şu zamanlarda platform üyelerinin bu düşüncesi kanıtlanır niteliktedir. Cezasızlığın ve unutturmanın devletin her organına yayılmış ve dallanmaya da devam eden bir durum olduğu söylenebilir. İşte bu atmosferde gayri resmi hakikat projelerinin adaletsizlik zincirini kırarak, canlı hafıza ile peşine düştüğü hakikatleri ortaya çıkarması elzemdir. Nitekim platform İlhan Erdost’un anmasında şu taleplerini dile getirmiştir:

- Bu cinayetler insanlık suçudur, zamanaşımına uğratılamaz. Konuyla ilgili yasal düzenlemeler ivedilikle yapılmalıdır.
- Geçici 15 Madde'nin kaldırılmasının hemen ardından konuyla ilgili yasal düzenlemeler yapıp 12 Eylül suçunu kimler işlediye tek tek hesap verecekleri bir ortam oluşturulmalıdır.

- Çocuklarımızın "Kenan Evren Marmaris'te yaşayan bir ressamdır" dememesi için Türk Siyasi Tarihi ile ilgili tüm gerçeklerin derslerde okutulması şart olmuştur.

- Kim incinecekse incinsin, meclis bünyesinde yetkili olarak yargının, yürütmenin, emniyet ve askeri istihbaratın ellerindeki gizli ve açık tüm dosya, bilgi ve belgelerin değerlendirilerek bir araştırma komisyonunun kurulması ve bu komisyonun üstün yetkilerle donatılarak bu yaşanan olaylara neden olan tetikçilerin arkasına saklanan gerçek suçlularının bulunması, yargılanması, hak ettiği cezaya çarptırılması ve bu sayede geciken adaletin sağlanması; böylece bireyin devletine güvendiği güçlü bir Türkiye olması amacımızdır. Ya da tüm bunlar mümkün olmuyorsa bile "bilmek" istiyoruz! Gerçekleri bilmek!³¹⁷ Son cümlede vurguladıkları "bilmek istiyoruz" talebi, hakikati bilme hakkının insan hakkı olarak tanınmasının ne kadar önemli ve gerekli bir adım olacağını göstermektedir. Hakikati bilmek, adalet ve hafıza talebidir aynı zamanda. Hakikati bilme hakkının tanınması geçmişle yüzleşme sürecine giden bu yolda atılması gereken adımlardan biridir. Hakikati, gerçekleri bilmeyi talep eden aileler yakınlarına ne olduğunu öğrenmek veya akıbetini açığa çıkarmak için sık sık hükümet kanallarına başvurarak 'bilgiye' ulaşmaya çalışmaktadırlar. Zaman zaman hükümet tarafından insan hakkı ihlallerinin yargılanmasına yönelik adımlar daha önce de değinildiği üzere, iktidarın çıkarları doğrultusunda deyim yerindeyse kullanılmış ve kısa bir süre sonunda 'kenara atılmıştır'. Cumartesi Anneleri ile yapılan görüşme ve Ergenekon Davası süresince faili meçhullerden sorumluların yargılanma fırsatı kayıp yakınlarına ilk başta umut olsa da sonraki süreçlerde aldıkları tepkiler ve faileri hakkında cezai işlem uygulanmaması sözü edilen durumu tüm açıklığıyla anlatmaktadır. Örneğin Hasan Ocak'ın ailesi tekrar suç duyurusuna gittikleri savcılıkta şöyle bir tepki almıştır:

"Fatih Cumhuriyet Savcılığı'na yaptığımız suç duyurusunda 'Türk polisi işkence yapamaz, gözaltında kimse kaybedilemez' şeklinde cevap aldık, hakkında suç duyurusunda bulunduğumuz insanlara takipsizlik kararı verdiler..." (Hasan Ocak'ın abisi Hüseyin Ocak)³¹⁸

³¹⁷<http://bianet.org/biamag/ifade-ozgurlugu/126067-gercek-katilleri-incitin>, Erişim Tarihi 16.02.2018

³¹⁸<https://m.bianet.org/bianet/toplum/128123-hasan-ocak-in-ailesi-bir-kez-daha-adalet-icin-basvurdu> Erişim Tarihi, 16.02.2018

Zorla kaybedilmeler için BM Kayıplar Sözleşmesi'nin hükümet tarafından imzalanmasını talep eden aileler, bunun bir insanlık suçu olduğunun kabul edilmesini ve ona göre cezalandırma sisteminin işletilmesini istemektedirler. Savcı Doğan Öz'ün eşi Sezen Öz sözleşmenin imzalanması gerektiğini belirterek mevcut duruma yönelik şu öneride bulunmuştur:

“Eğer mevcut yargı mekanizması ve çalışanları uygulama pratiklerinden kopamıyorlarsa, o zaman bu konuda hukuk nosyonuna sahip savcı ve hakimlerden oluşacak yeni yargı mekanizması kurulmalıdır...” (Dağan Öz'ün eşi Sezen Öz)

Toplumsal Bellek Platformu üyelerinden Canan Kaftancıoğlu'nun sosyal medya paylaşımları nedeni ile soruşturmadan geçtiği günlerde Kaftancıoğlu'na destek ziyaretine giden üyeler, şu açıklamayı yapmışlardır;

“Canan Kaftancıoğlu'na yönelik yürütülen karalama kampanyasının benzerlerini Ümit Kaftancıoğlu cinayeti öncesi yaşamıştık. Hedef onun şahsında demokrasi ve adalet değerlerini savunanlardır. Toplumda, adalete yönelik özlemi dile getiren insanların bir araya gelmesinin en büyük korkuları olduğunu da gözlemliyoruz. Ücrete bağlı kalemlerin, kariyer peşinde koşan siyaset esnaflarının saldırıları karşısında durarak, bugün katledilişinin 25. Yılında Uğur Mumcu'nun cesareti önünde saygıyla eğiliyor ve Canan Kaftancıoğlu'nun yanında olacağımızı belirterek herkesin ona sahip çıkmaya çağırıyoruz.”³¹⁹ Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere toplumsal adalet için mücadele eden, yaşam hakkını, demokrasiyi savunan insanlar çok kolay hedef haline getirilmekte ve grubun diğer üyelerine de bu yolla tehdit ulaştırılmaktadır. Toplumsal Bellek Platformu üyeleri ve genel olarak insan hakları savunucuları özelinde her bireyin hayatının ne kadar kırılgan olduğu buradan net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu bireyler için mağdur kişilerin yakını olmak dezavantajlı bir konum yaratmışken hakikatlerin ortaya çıkması için yürüttükleri mücadele ile de hedef haline gelmekte ve bu bireylerin mağduriyetleri derinleşmektedir.

Toplumsal vicdana seslenmek ve toplumsal vicdanı harekete geçirebilmek için adalet taleplerini kendi kişisel davaları haricinde de mücadelelerinin merkezine koyan

³¹⁹<https://www.evrensel.net/haber/344046/toplumsal-bellek-platformu-kaftanciogluyu-ziyaret-etti>, Erişim Tarihi 16.02.2018.

üyeler, toplumsal hafızaları da canlı tutmaya çalışmaktadır. Devlet aklının unutturma ve bastırma refleksinin aksine belleklerde yaşananları ve mücadelelerini hatırlatarak canlı tutmaya çalışmak Toplumsal Bellek Platformu'nun en temel gayelerinden biridir. "Benim Babam Bir Kahramandı" etkinliği sonrası Canan Kaftancıoğlu değerlendirme yazısında şöyle bir yorum yapmıştır:

"Bilinçli ve sürekli bir belleksizleştirme yapılırken unutkan bir toplum olduğumuz söylenir yanı sıra. Devlet ya da muktedir aygıtlarıyla belleksizleştirilen bir toplum olduğumuz ifadesi daha gerçekçi. Yakınlarını siyasi cinayetlerde kaybetmiş aileler bir araya gelerek hatırlatma ve yüzleşme amacıyla gerçekleştirdiğimiz "Benim Babam Bir Kahramandı*" etkinliği sonrasında gördük ki hatırlatıldığında kadim Anadolu insanı, kendisi için mücadele verene sahip çıkıyor. Ama bu yapılmadığı zaman tarihin tozlu raflarına gömülmeye mahkûm kronolojik olaylara dönüşüyor değerlerimiz ve yaşadığımız toplumsal dönemeçler. Unutturulmaya meyilli bir toplumdaki, hatırlatmalarla değerlerine ve gerçeklerine sonuna kadar sahip çıkan bir topluma dönüşme yolunda umutsuz olmadığımızı deneyimlediğimiz bir etkinlikti. Ve sonrasında "gerçekler ortaya çıksın, kim incinirse incinsin" söylemiyle gerçeklerle, sadece gerçeklerle bezeli bir toplumsal hafıza oluşmasına katkı sunmak amacıyla Toplumsal Bellek Platformu çatısı altında buluşması da bu deneyimin bir sonucudur. Devletin ve resmi kurumlarının yapmadığı, yapmamakla kalmayıp unutturma çabası içinde olduğu olayları hatırlatmak da sizlere, bizlere düşüyor haliyle..."³²⁰ Bu kıymetli mücadele, toplumda bir hatırlama kültürü inşasında çok önemli bir yere sahiptir. Unutturma ve baskılama politikalarına karşın hatırlatmak ve mücadeleyi hatırlama üzerinden örnek hakikat ve adalet mücadelesinin merkezini oluşturmaktadır. Bu nedenle de Toplumsal Bellek Platformu'nun yaptığı çalışmalar geçmişle yüzleşme sürecinde tetikleyici ve yüzleşme mücadelesinin seyrinde etkileyici bir role sahiptir.

Karşı hafızanın mücadelesi toplumun geçmişiyle yüzleşme sürecini başlatacaktır. Yüzleşme yaşandıktan sonra da bu sürecin aktörlerinin diğer zorlu görevi yaraları onarmak olacaktır. Hem yüzleşmenin yaşanabilmesi hem de sonrasında toplumsal tabanda çatışmaya mahal vermeden süreci yönetebilmenin yolu toplumun ve hükümetin desteğini almaktır. Burada da yine sivil toplum oluşumlarına

³²⁰<https://www.birgun.net/haber-detay/toplumsal-bellek-129267.html>, Erişim Tarihi 16.02.2018.

sorumluluklar düşmektedir. Toplumsal Bellek Platformu da bu sorumluluğun bilincinde olarak şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Geleceğe dair mücadelemiz sürerken, geçmişe dair acı gerçeklikleri ortaya çıkarıp sağlıklı bir toplumsal hafıza oluşmasıyla bitmeyecek işimiz. Zor olanı başarmış olsak da asıl iş sonrasında başlayacak. Acı gerçeklerimizle yüzleşebilme ve kendimizi onarabilmenin yollarını arayacağız birlikte. Yüzleşme, bireyi ve toplumu onarıcı mekanizmalar devreye girecek sonrasında. Muktedire inat bunun mücadelesini vereceğiz hep birlikte...”³²¹

Geçmişle yüzleşmenin yaşandığı bir toplumda yaraları onarma kadar, bu geçmiş ve yüzleşme sürecini gelecek kuşaklara aktarma meselesi de önemli bir yerde durmaktadır. Resmi tarih anlatıları ile hükmedilen hafızalar ve kamusal alandaki sessizlik ancak karşı hafızanın hatırlama kültürü çizgisinde inşa ettiği anlatılar ile yıkılabilir. Bunun için de hakikatlerin tüm yalınlığıyla ortaya çıkması, bu hakikatlerle hesaplaşılması ve yüzleşilmesi gerekmektedir. Unutturulan, bastırılan ve sessizleştirilen tarihlerin yeniden canlandığı bir ülkede, tarih bilgilerinin de yeniden yazılması ile demokratikleşme yolunda önemli bir adım da atılmış olacaktır. Manipüle edilen veya yok sayılan hafızalara karşı hafızaların belleksizleştirmeye inat korunduğu ve geleceğe aktarıldığı bir ortamın sağlanması demokratik ve aydınlık bir gelecek için önemlidir. Toplumsal Bellek Platformu’da bu yönde şöyle bir açıklama yapmıştır:

“...bizler biliyoruz ki; siyasal, sosyal ve kültürel birçok konuda olayların belleklerimizde doğru bir şekilde yer etmesini sağlamak sağlıklı bir toplumun öncülleri olacaktır. Bu toplumu belleksizleştirmeye çalışanları da belleğimizin en nadide yerine oturtacağız tüm gerçekliğiyle. Bunları yapacağız ki gelecek kuşaklara utanç ve acı yerine umut olalım, umut bırakalım...” (Canan Kaftancıoğlu)³²²

Toplumsal Bellek Platformu, Türkiye’nin geçmişiyle yüzleşmesinde, faili meçhuller ve zorla kaybedilenler ile ilgili yürüttükleri mücadeleyle önemli bir yere sahip bir STK’dır. Platform, gerek davaları takibi gerek hükümet kanallarına yaptıkları başvuru ve bilgilendirmelerle hakikatleri açığa çıkartarak sıkıntılı geçmişin karanlık

³²¹ <https://www.birgun.net/haber-detay/toplumsal-bellek-129267.html> Erişim Tarihi 16.02.2018.

³²² <https://www.birgun.net/haber-detay/toplumsal-bellek-129267.html> Erişim Tarihi 16.02.2018.

sayfalarına ışık tutmaya katkı sağlayacaktır. Platform, demokratik ve aydınlık bir gelecek için toplumsal hafızaların tüm hakikatleri bilerek yeniden inşa edilmesinde ve ortaya çıkarılmasını sağladıkları hakikatler ile toplumsal adaleti sağlama noktasında önemli bir işlev görmektedir.

SONUÇ

Toplumsal tabandan adalet taleplerinin yüksek sesle dile getirilmeye başlandığı son zamanlarda, aslında adalet talebinin hakikat ve hafıza isteği olduğunu söylemek mümkündür. Kamusal alanda gündelik yaşamlarımıza sirayet etmiş adaletsizliğin, hukuk dışılığın norm halini aldığı ve herkesin yaşamına en az bir kere travma boyutunda değmiş olan haksızlıkların, ihlallerin, bu düzen içinde bizler adına inşa edilmiş tarihin, hafızanın ve toplumsal rollerin sorgulanmaya başladığı bir dönemdeyiz. İşte böyle bir atmosferde sokaklarda, meydanlarda, sosyal medyada ve muhalif medyada *unutmadık, unutmayacağız, unutturmayacağız, unutma* kelimelerini daha çok görmeye başladık. Tarihin karanlık sayfalarına gömülmeye, unutturulmaya mahkûm olayların ülkenin kuruluşundan bu yana birikiyor olması toplumun her grubunda rahatsızlık yaratmakta ve yaratmaya da devam etmektedir. Yakın dönemlerde yoğun olarak yaşanan zorla kaybedilmeler, siyasi cinayetler başta olmak üzere ağır insan hakkı ihlallerinin çokluğu ve mağdur grupların bir arada yürütmeye başladığı mücadelelerin temelini hafıza, hakikat ve adalet talepleri oluşturmaktadır. Bu çalışmada da siyasi cinayetler kapsamında geçmişle yüzleşme kavramı irdelenmiş ve Türkiye’de hâkim olan unutma kültürü irdelenerek karşısında yükselen ‘karşı hafızanın’ devlet kaynaklı insan hakkı ihlalleri ile yüzleşilmesi noktasında yürüttükleri mücadele ele alınmıştır.

Öncelikle Türkiye’de geçmişle yüzleşme incelenirken hafıza ve hatırlama-unutma arasındaki ilişki ele alınmıştır. Hafızanın bireysel boyutu ile birlikte toplumsal ve siyasi boyutunda kolektif hafıza kavramı irdelenmiştir. Halbwachs’in gündeme getirdiği toplumların da hafızası olduğu fikri ile derinleşen kolektif hafıza tartışmaları, hafızanın kimlik, tarih ve hakikat ile kurduğu ilişkinin de farklı perspektiflerden ele alınmasına yol açmıştır. Bu araştırma için önemli olan nokta, tarih-bellek ve hakikat-adalet arasındaki ilişkinin geçmişle yüzleşme sürecinde nasıl bir etki yarattığıdır. 20. yüzyılın insanlığa karşı suç haznesinin doluluğu ile sosyal bilimlere giren “tanıklık” kavramı toplumsal hafızanın konuşulduğu irdelendiği bir yerde değinilen ve üzerine sıkça tartışılan bir kavram olmuştur. Tanıklık, hafıza ve tarih arasındaki geçişkenliği sağlayan bir kavram olarak ele alındığında, hafızanın artık misyonunun farklılaştığı düşünülmektedir. Hafıza ve tarih ilişkisi yeni bir boyut kazanmakta ve hafıza, “giderek

aşağılananların, tahkir edilenlerin intikamını, “büyük tarih” üzerinde hak iddia edemeyenlerin “küçük tarihini” temsil eden bir kavram haline geldi.” Yaşananların ve hatıraların hakikatini temsil etme misyonu yüklenen hafıza ile toplumsal bilinç de yeniden şekillenmektedir. Artık yalnızca “ulusal hafıza”dan “toplumsal hafıza”ya değil, “tarih bilincin”den “toplumsal bilince” doğru bir gelişim seyri vardır. Geçmişle yüzleşmenin politik bir edim olarak ele alındığı bu çalışmada kolektif hafızayı oluşturan hatırlama ve unutmaya unsurlarının siyasi arenada önemli bir etki yaratma potansiyeline sahip alanlar olarak görüldüğü-kullanıldığı başka bir deyişle hafızanın seçiciliği vurgulanmıştır. Özellikle hatırlama sürecinin yeniden inşa süreci olması yönü ile de politik alana çekildiği ele alınmıştır. Bu ayıklama ile kurulan hafıza, çarpıtılmalara-bozulmalara sahip bir dinamiği barındırmaktadır. Özellikle seçili olaylar üzerine kurulan bellek, iktidarın meşruluğunu tehdit altında gördüğü zamanlarda geçmişi bağlamından kopartarak bu doğrultuda resmi söylemler oluşturabilmektedir. Unutulan unutturulan tarihin yargıçları haline gelen iktidar, belleği toplumları yönetmede ve yönlendirmede verimli bir politik zemin olarak kullanabilmektedir. Hatırlamanın ve unutmanın ideolojik olması buradan kaynaklanmaktadır. Siyasi mücadele alanına dönen hafıza ile ilgili toplumsal düzeyde, bastırılan rahatsız edici geçmişin hakikatlerinin ortaya çıkarılmasına yönelik aktif bir mücadeleyi de beraberinde getirmektedir. Bu noktada geçmişten gelen adaletsizliklerin giderilmesine yönelik bir sorun alanı oluşmakta ve hafızaların mücadelesi geçmişle yüzleşme sürecini başlatmaktadır. Neyin ne kadar hatırlanacağı, sürecin hangi adalet mekanizmaları ile işleyeceği, çıktılarının nelere sebep olacağı ve yeni inşa edilen hafızanın toplumsal hayata nasıl değeceği, onu nasıl değiştireceği geçmişle yüzleşmeye dair tartışmalara yön veren önemli sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hafıza ve hatırlama taleplerinin geçmişle yüzleşme talebi olarak okunduğu ve ele alındığı bu çalışmada geçmişle yüzleşme kavramına dair yürütülen tartışmalara da yer verilmiştir. Hatırlama kültürünün içerdiği bir yöntem olarak ele alınan geçmişle yüzleşme kavramının tercih sebeplerinden en önemlisi “geçmişle hesaplaşma” yı da kapsamı ve sürecin sonrasındaki onarıcı faaliyetleri de içeren bir yaklaşım sunmasıdır. Türkiye’de geçmişle yüzleşmeyi siyasi cinayetlerle yüzleşme noktasında

ele alan bu çalışmada hesaplaşılanın sadece geçmiş olmaması gerektiğine bugünü de etkilemesi sebebiyle demokratik ve barışçıl bir gelecek inşasına yönelik yapıcı bir yüzleşme sürecinin olması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Çünkü bu süreç, geçmişle kurduğu ilişki bakımından doğrudan bugünün toplumsal-siyasal dokusuna etki edecektir.

Geçmişte işlenen ağır insan hakkı ihlalleri ile yüzleşme gerekliliği demokratikleşme üzerinden tartışılmaktadır. Demokratikleşme ve demokrasi talepleri ile gündeme gelen geçmişle yüzleşme, demokrasinin sürdürülebilirliği açısından da önemli bulunmaktadır. Kalıcı bir demokrasinin inşa sürecinde geçmişin yükü ile nasıl baş edileceği ve gelecekte nasıl devam edileceği meselesi özellikle “geçiş dönemi adaleti” kavramı ve mekanizmaları etrafında tartışılmaktadır. Geçiş dönemi adaletinin geleneksel anlamı yeni kurulan rejimlerin eski rejimin sıkıntılı geçmişiyle mücadelesini anlatmada kullanılan, zaman zaman geçmişle yüzleşme ile aynı anlamda da ele alınan bir kavramasallaştırma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer kullanıldığı durum da çatışma yaşayan toplumların çatışma sonrasında veya çatışmayı bitirebilmek amacıyla uygulanmasıdır. Şiddetli çatışma ortamlarından barış sürecine geçişte de kullanılan geçiş dönemi adaletinin temel amacı barışı ve demokrasiyi toplumda kalıcı hale getirmektir. Bu noktada geçiş dönemi adaleti sonucunda geçmişle yüzleşmenin yaşanabilmesi ve sürecin istenilen hedefe doğru işleyebilmesi için benimsenecek adalet yaklaşımları önemlidir. Araştırma kapsamında onarıcı ve cezalandırıcı adalet yaklaşımları ele alınmıştır. İki yaklaşımın da olumlu ve olumsuz çıktılarına dair tartışmalara da yer verildiği bu çalışmada, iki adalet yaklaşımının birlikte ve tamamlayıcı olacak şekilde benimsenmesi görüşü hâkimdir. Faillerin ortaya çıkarıldığı, yargılandığı ve cezalandırıldığı bir sürecin ertesinde yaraların sarılması ve mağdur odaklı yaklaşımla, toplumun iyileşmesine yönelik onarıcı adalet ile de sürecin işlenmesi toplumsal barış ve demokrasiyi mümkün kılacaktır. Hakikatlerin ortaya çıkması ile başlayacak olan adalet tahsisi sürecinde adaleti sağlayacak mekanizmaların mağdurların talebine karşılık verecek şekilde kurulması önemlidir. Bu noktada hukukun siyasi ayağına dikkat edilerek, hatırlama ile birlikte unutmayı da sağlamak üzere kullanılacağı unutulmamalıdır. Yüzleşme sürecindeki en önemli zorluk ve bu

meselenin siyasi boyutunun ağır basmasının sebebi yüzleşilmek istenen, hatırlama beklenen suçların “devletsel” suçlar olmasıdır.

Suçta bulaşmış rejimlerle birlikte gündeme gelen devletsel suçların muhatabı olan devletin tutumu geçmişle yüzleşme sürecinin temel belirleyicilerinden biri olmaktadır. Özellikle hakikatlerin ortaya çıkarılması talebi noktasında, zorla kaybetmeler, kayıplar ve faili meçhul cinayet mağdurları yakınlarının devlet ile temasında devletin yok sayıcı, inkar edici tavrı sürece ket vurmakta ve yeni yüzleşilmesi gereken durumları meydana getirmektedir. Yakınlarının akıbetini bilmeye, öğrenmeye yönelik taleplerin karşılanması için hakikat hakkının insan hakkı olarak tanınması çok kritik bir role sahiptir. Ortaya çıkması beklenen hakikatler hatırlama ve adalet talebidir aynı zamanda. Aslında bu diğer bir anlamı ile mağdur grupların ki bu grupların toplumun ötekileştirilenleri olmaları onların tanınma mücadelesi olarak da görülebilir. Sessizleştirilen, inkâr edilen, yok sayılan tarihlerinin ardında gizlenen kayıplarının ortaya çıkması tarihlerinin de ve kimliklerinin de görünür olması anlamına gelmektedir.

Geçmişle yüzleşmenin dünya örneklerine de değinerek ele alınan konu, kolektif boyutu olan hakikat komisyonlarıdır. Komisyonlar, geçmişle yüzleşme sürecinde çok kritik role sahip ve süreci yönlendirme potansiyelini barındırmaktadır. Komisyonların kurulması noktasında toplumdan yükselen adalet, hakikat ve hafıza taleplerinin doğru okunması ile sivil toplumun girişimleri önemli bir role sahiptir. Geçmişle yüzleşme sürecinin başlayabilmesi ve ihtiyaçlar doğrultusunda ilerleyebilmesi adına sivil toplumun baskı grupları oluşturarak yönetimi de bu sürece ikna etmesi sürecin gidişatı açısından önemlidir. Komisyonlarda hakikatlerin ortaya çıkartılmasına yönelik girişimler, sürecin demokratikleşme yolunda ilerleyebilmesi ve toplumsal uzlaşa ile sonuçlanması bakımından etkili olmaktadır.

Türkiye’de hatırlama ve yüzleşme taleplerinin genelde devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Geçiş dönemi adaletini incelerken aktarılan suçta bulaşmış rejimlerin geçmişte işlemiş oldukları suçların yargılanması ve geçmişle yüzleşilmesi noktasında devlet kaynaklı insan hakkı ihlallerinin devreye girdiği vurgulanmıştır. Devletin dahil olduğu suçların meşruluğu konusunda yapılan

tartışmalarda, devlet aklına devletin bekası için her yol mübah ve meşru anlayışının hakim olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda işlenen suçların aklanması ve üzerinin kapatılması gündeme gelmektedir. Böyle bir atmosferde mağdur olanların yakınlarının adalet arayışı hakikat ve hafıza talebi ile ilerleyen bir seyirde devam etmektedir.

Türkiye'nin geçmişinin ağır insan hakkı ihlalleri ile dolu olması ve geçmişiyle yüzleşmemesi Türkiye'deki kurucu aklın unutturma refleksi ile politik tutum sergilemesindedir. Devletin unutturma refleksine karşın, cezasızlıkla mücadele eden ve ciddi tanıklıklar, belgeler toplayan kuruluşların varlığı Türkiye'de bu alanda bir yüzleşme talebinin yükselerek devam ettiğinin bir göstergesi olarak okunabilir. Bununla birlikte belleksizleştirme çabalarına karşın hafızalaştırmaya yönelik girişimler de yine Türkiye'nin de diğer dünya deneyimlerinin de göstermiş olduğu üzere kaçınılmaz son olarak geçmişle yüzleşme sürecine doğru ilerlediğini göstermektedir.

Türkiye'de geçmişle yüzleşme konusunun tartışıldığı bu çalışmada siyasi faili meçhul cinayetlerle yüzleşme meselesinde, faili meçhul cinayet mağdurlarının yakınlarının kurmuş olduğu Toplumsal Bellek Platformu incelenmiştir. Platformun oluşumunda etkili olan faili meçhul cinayetlerin siyasi yönü üyeleri ortaklaştırmaktadır. Toplumun aydın, sanatçı, akademisyen, gazeteci gibi ileri gelen isimlere yönelik ortadan kaldırma girişimleri ve sonrasında cezasızlık ile devam eden süreç, mağdur insanların mensup oldukları gruplara verilmek istenen tehditkar ve sistematik yok etme tehlikesi Platform üyelerinin bir diğer ortak noktasıdır. Hakikatleri bilmek ve adaletin sağlanması noktasında ortaklaşan istekleri onları Platform etrafında birleştirmekte ve mücadelelerine yön vermektedir. Ancak karşılarındaki devlet aklının unutturma baskılama yönündeki politik tavrı, zaman zaman onları hedef haline getirmekte ve yıldırmaya çalışmaktadır.

Türkiye'nin idare yöntemi olarak "nisyan" kurucu bir öge olarak hatırlama kültürü inşasını engellemeye çalışmaktadır. Unutma kültürünün yerine inşa edilecek olan hatırlama kültürü, nisan katmanlarından oluşan politik kültürü yıkabilecek ve geçmişle yüzleşme sürecini başlatacaktır. Bu da ancak Toplumsal Bellek Platformu gibi gayri resmi hakikat projeleri ile imkân bulacaktır. Bu girişimlerin desteklenmesi

ve m¼cadelelerin toplumsal tabana yayılması demokratik gelecek ve barışçıl bir toplum inşasına yönelik umutları diri tutacaktır. Devletin politik tutumu ve geçmişle yüzleşme sürecindeki konumu da yine yüzleşme sürecinde temel belirleyen olacaktır. Buradaki yönlendirme ve neticedeki demokratikleşme beklentisi, devlete tabandan gelecek olan baskı ile şekillenecektir. Tüm bu nedenlerle ve sayılan etkilerle birlikte Toplumsal Bellek Platformu ve onun gibi mücadele eden tüm kuruluşların çabası Türkiye'nin ağır insan hakkı ihlalleri ile dolu geçmişle yüzleşme noktasında kritik önemde role sahiptir.

KAYNAKÇA

Akçam, Taner:	“Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4 / Milliyetçilik (Ciltli) , İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
Alpkaya, Gökçe:	“Kayıplar Sorunu ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi , 50(03), s.32 http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/50/3/8_gokcen_alpkaya.pdf Erişim Tarihi 10.04.2019.
Altıparmak, Kerem:	“Hakikati Bilme Hakkı ve 12 Eylül’ü Yargılama Zorunluluğu”, Hakikat ve İnsan Hakları , Ed. Özkan Ağaş & Bişeng Özdiç, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012.
Andrieu, Kora:	“Transitional justice: A new discipline in Human Rights”, Online Encyclopedia of Mass Violence , 2010, 18.
Andrieu, Kora:	‘Civilizing Peacebuilding: Transitional Justice, Civil Society and the Liberal Paradigm’, <i>Security Dialogue</i> , 41(5), Sage Publications Journal., 2010, s.542-543.
Assmann, Jann.:	Kültürel Bellek , İstanbul, Ayrıntı, 2015.
Bali, Rifat:	“Toplumsal Bellek ve Varlık Vergisi”, Hatırladıklarıyla Unuttuklarıyla Türkiye’nin Toplumsal Hafızası , Ed. Esra Özyürek, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
Bickford, Louis & Schultz, Debra:	<i>Hafıza Ve Adalet: Kısa Ve Seçilmiş Tarihçe</i> , https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hafiza-Ve-Adalet-Kisa-Ve-Secilmis-Tarihce/ Erişim Tarihi 16.02.2018.
Bilgin, Nuri:	Tarih ve Kolektif Bellek , İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2013.
Bilgin, Nuri:	Kimlik İnşası , İzmir, Aşina Kitaplar, 2007.
Boraine, Alex:	Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu: Güney Afrika Deneyimi . çev. Aylin Kürkçü, Aram Yayınları, İstanbul, 2005.
Bora, Tanıl:	“Unutmak, her şeyi unutmak...”, Radikal İki , 11 Eylül 2005.

Budak, Yeliz:	“Geçmişle Yüzleşme: Türkiye’de Geçiş Dönemi Adaleti, Süregiden Savaş ve Kürt Sorunu”, çev. Nisa Göksel, International Journal of Transitional Justice , 9, 2015, s.219-238.
Butler, Judith:	Kırılğan Hayat , çev. Başak Ertür, İstanbul, Metis Yayınları, 2018.
Connerton, Paul:	Toplumlar Nasıl Anımsar? , İstanbul, Ayrıntı, 2014.
Calhoun, Noel Hild:	“Transitional Justice and Liberal Democratic Ideology: Coming to Terms with Past Human Rights Abuses in Post-Communist Europe”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000.
Çelik, Adnan:	http://gazetekarinca.com/2018/01/devletin-zillet-makaminda-kurt-oluleri/ Erişim Tarihi 29.11.2018
Çelikkan, Murat:	Hakikat Komisyonları , 2013, https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari/ , Erişim Tarihi 12.10.2018
Durmaz, Melike Işık:	“İşçi Sınıfı Belleğinin Uzamsal Çerçevesi Olarak Taksimi Mayıs 1977”, Sokağın Belleği1 Mayıs 1977'den Gezi Direnişi'ne Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı , Ed. Derya Fırat, Ankara, Dipnot Yayınları, s. 91-116, 2014.
Elster, Jon:	“Coming To Terms With The Past. A Framework For The Study Of Justice In The Transition To Democracy”. European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie , 39(1), 1998.
Erdal, Meyem:	“Herkesin Yargısı Kendine”, TESEV Yayınları , İstanbul, 2010.
Erözden, Ozan:	Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi , Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017.
Ertekin, Orhan:	Ergenekon Davası: “Derin Devlet“ Temsilleri ve Ergenekon, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3914/ergenekon-davasi-derin-devlet-temsilleri-ve-ergenekon#.XLQERugzbiU , Erişim Tarihi 15.03.2019
Fackenthal, Jeremy D.:	“The Problem of Coming to Terms with the Past: A Post-Holocaust Theology of Remembrance”, 2012 Yayınlanmamış doktora tezi.
Foucault, Mitchel:	Güvenlik, Toprak, Nüfus , Çev: Ferhat Taylan, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Francesca, Lessa:	“The Missing Memory of Transitional Justice: How Argentina And Uruguay Confronted Past Evils, 1983-2009”, London School of Economic, 2009.
Freeman, Mark & Hayner, Priscill B.:	Geçiş Döneminde Adalet İçin Uluslararası Merkez (ICTJ) (2003), <i>Hakikat Beyanı</i> , https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Beyani/?Sf_Paged=2 , Erişim Tarihi, 05.02.2019
Gençyılmaz, Ayfer:	“Toplumsal Hareketin Kalbinde Bir Yeni Özne: Anneler Türkiye’de Cumartesi Anneleri ve Arjantin’de Mayıs Meydanı Anneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi , Cilt 2, Sayı 1, Mart 2014.
Göral, Özgür Sevgi:	Hakikat İçin Umut Var Mı? Kafkaslar, Ortadoğu Ve Kuzey Afrika’da Zorla Kaybetmeler Ve Kayıp Kişilere İlişkin Karşılaştırmalı Bir Analiz , Hakikat Adalet Hafıza Merkezi &Regional Network for Historical Dialogue and Dealing with ThePast, 2019,
Gülalp, Haldun:	“Milliyete Karşı Vatandaşlık”, Vatandaşlık ve Etnik Çatışma , İstanbul, Metis Yayınları, 2007
Gülener, Serdar :	“Milliyete Karşı Vatandaşlık”, Vatandaşlık ve Etnik Çatışma , İstanbul, Metis Yayınları, 2007
Gülener, Serdar :	“Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış”, Uluslararası Hukuk ve Politika , 8(32).
Gülener, Serdar:	“Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Geçiş Dönemi Adaleti İlişkisi: Silahlı Çatışma Süreçlerine İlişkin Verilen Kararlar Üzerinden Bir Değerlendirme”, Uluslararası İlişkiler/International Relations , 11(41),2014.
Halbwachs, Maurice:	Hafızanın Toplumsal Çerçevesi , Çev: Büşra Uçar, Ankara, Heretik Yayınları, 2016
Halbwachs, Maurice:	Kolektif Hafıza , Çev: Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları, 2017
Hansen, Thomas Obel :	Transitional Justice: 'Toward a Differentiated' Theory, Oregon Review Of International Law , 13(1), 2000.
Hegarty, Angela:	“Truth, Law and Official Denial: The Case of Bloody Sunday”, Criminal Law Forum , 2004, 15 (1), 199-246
Hobsbawm, Eric:	Geleneğin İcadı , Ed. Eric Hobsbawm & Terence Ranger, çev: Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006

Huntington, Samuel:	Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma , çev. Ergun Özbudun, Ankara, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993
İnsal, Ahmet:	Türkiye Toplumunun Bunalımı, Genişletilmiş 2. Baskı , Birikim Yay., İstanbul 1995
ICTJ:	International Center for Transitional Justice, Annual Report 2004/2005 (2005) (çevrimiçi) https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_AnnualReport_2004-5.pdf Erişim Tarihi 01.02.2019
Justicia, Servicio Paz:	(SERPAJ) Uruguay: Nunca Mas! , çev. Elizabeth Hampsten, 1992.
Keane, John:	“Giriş”, Sivil Toplum ve Devlet , der. John Keane, İstanbul, Ayrıntı, 1993 dan aktaran Orman, Ebru Deniz, “Sivil Toplum”, Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler , der. Gökhan Atılgan ve E. Atilla Aytekin, İstanbul, Yordam Kitap, 2012, s.99.
Keyman, Fuat:	Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha , Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2016.
Köse, Talha:	“Çözüm Sürecinin Yükselişi ve Düşüşü”, <i>Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi</i> , 2017, 4,1.
Kukoska, Natalija :	“Hakikat Hakkı ve Hakikat Komisyonları”, Justinianus Primus Law Review , 5(2), çev. Ekin Sanaç, 2014.
Mani, Rami:	“Editorial Dilemmas of Expanding Transitional Justice , or Forging the Nexus between Transtional Justice and Development”, The International Journal of Transitional Justice , 2, 2008.
Méndez, Juan & Phelps, Teresa Godwin:	Arjantin Ve Şili’de Hakikat Komisyonları Ve Sonrası , 2000 (çevrimiçi) https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Arjantin-Ve-Silide-Hakikat-Komisyonlari-Ve-Sonrasi/?Sf_Paged=2
Michael J, Gilbert & Tanya L, Settles:	“The Next Step Indigenous Development of Neighborhood-Restorative Community Justice”, Criminal Justice Review , 32(1), 2007.
Nagy, Rosemary:	“Transitional Justice as Global Project: critical reflections”, Third World Quarterly , 92 (2) , 275-289.
Neyzi, Leyla:	Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları , İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
Neyzi, Leyla:	Ben Kimim? , İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

Ní Aoláin, Fionnuala & Campbell, Colm:	“The Paradox of Transition in Conflicted Democracies”, Human Rights Quarterly 27(1), 2005.
Nichanian, Marc:	Edebiyat ve Felaket , İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
Nora, Piere:	Hafıza Mekânları , Çev: Mehmet Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
Orman, Ebru Deniz:	Sivil Toplum”, Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler , der. Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.
Özgül, Koray:	“Ergenekon Davası ve Devlet Kaynaklı İnsan Hakları İhlalleri, Ergenekon’un Öteki Yüzü Faili Meçhuller ve Kayıplar Ergenekon Dosyaları İncelemesi , Tesev Yayınları, 2013.
Özkan, Güven.Gürkan:	“Türk Sağında Devlet Fetişizmine Dair”, Ed. İnci Özkan Kerestecioğlu & Güven Gürkan Özkan, Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri , İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
Özyürek, Esra:	Hatırladıklarıyla Unuttuklarıyla Türkiye’nin Toplumsal Hafızası , İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
Poyraz, Bedriye:	“Cesaret Et Hatırla!”: Dersim 1938 Tertelesi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi , 68,3, 2013.
Ricoeur, Paul:	Hafıza, Tarih, Unutuş , Çev: Mehmet Emin Özcan, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.
Sabuktay, Ayşegül:	Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri Susurluk Olayı’na Hukuk-Siyaset Kuramından Bakış , İstanbul, Metis Yayınları, 2010.
Sağiroğlu, Akın:	“Latin Amerika’da Asker-Siyaset İlişkisi: Arjantin Ve Şili’deki Askeri Darbelerin Etkileri Ve Tarafları”, Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi , Cilt: 1, Sayı: 1-2, 2016.
Sancar, Mithat:	Geçmişle Hesaplaşma, Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne , İstanbul, İletişim, 2014.
Sancar, Mithat:	Devlet Akı Kıskaçında Hukuk Devleti , İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
Sancar Mithat:	“Geçmişin Hesabı, Geleceğin İnşası”, Birikim Dergisi , sayı 134, 200, (çevrimiçi) http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3300/gecmisin-hesabi-gelecegin-insasi#.XFbsN1wzbIU Erişim Tarihi 03.02.2019.

Schlink, Bernard:	Geçmişe İlişkin Suç ve Bugünkü Hukuk , çev. Reyda Ergün, Ankara: Dost Kitabevi, 2012.
Schwartz:	“TheSocialContext of commemoratio: A study in collectivememory”, <i>SocialForces</i> ’dan aktaran Nuri Bilgin, Tarih ve Kolektif Bellek , İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
Söyler, Mehtap:	“Informal institutions, forms of state and democracy: the Turkish deep state”, Democratization , 2013, 20.2: 310-334.
STK Görüşmeleri Raporu:	Sivil Toplumun Kürt Sorununun Çözümüne Etkin Katılımı İçin Kapasite Geliştirme , Anadolu Kültür, 2010
Suda, E. Zeynep:	“Büyük Savaşın Doğu ve Batı Cephesinde Toplumsal Hafıza ve Hafıza Mekanları Gelibolu ve Alsace Lorraine”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 56 (Mart 2017): 29-58. http:// dergipark.gov.tr/download/article-file/328974 , Erişim Tarihi, 10.04.2019.
Tarhanlı, Turgut:	“Geçmiş ve Gelecek Arasında Onarıcı Bir Adalet Yaklaşımı” (çevrimiçi) http://www.birdahaasla.org/documents/papers/turgut-turkce.pdf Erişim Tarihi 10.10.2018
Traverso, Ernesto:	Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika , Çev: Işık Ergüden, İstanbul, Versus Yayınları, 2009.
Tunçel, Ahu:	“Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak”, Bir Varmış Bir Yokmuş , Ed. Tahire Erman & Serpil Özaloğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
Turan, Ömer. & Öztan, Güven Gürkan:	Devlet Akli ve 1915 Türkiye’de “Ermeni Meselesi” Anlatısının İnşası , İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
Uçarlar, Nesrin:	Hiçbir Şey Yerinde Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet Ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri , İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
Uçum, Mehmet:	“Siyasi Faili Meçhul Cinayetler ve Kayıplarda Devletin Rolü ve Sorumluluğu”, TESEV Geçmişle Yüzleşme ve Mevcut Davalar Değerlendirme Raporu , TESEV Yayınları, İstanbul, 2012.
Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti	Hakikat Komisyonları Ve Hükümet Dışı Kurumlar: Elzem Bir İlişki Hakikat Komisyonları İle Bağlantılı Hükümet Dışı Kuruluşlar İçin Frati İlkeleri , 2004,

Merkezi (ICTJ):	https://Hakikatadalethafiza.Org/Kaynak/Hakikat-Komisyonlari-Ve-Hukumet-Disi-Kurumlar-Elzem-Bir-İliski/?Sf_Paged=2 Erişim Tarihi 09.10.2018
Üstündağ, Nazan:	Geçmişle Yüzleşme: Arjantin Deneyimi 11-15 Nisan 2011 Çalışma Ziyareti Raporu (çevrimiçi) https://hakikatadalethafiza.org/kaynak/gecmisle-yuzlesme-arjantin-deneyimi/ Erişim Tarihi 08.02.2019, 2011.
Walker:	“Truth Telling As Reparations”, Metaphilosophy , 41(4), 2010.
Yalım, İnci:	“Ulus Devletin Kamusal Alanda Meşruiyet Aracı: Toplumsal Belleğin Ulus Meydanı Üzerinden Kurgulanma Çabası”, Başkent Üzerine Mekan-Politik Tezler Ankara'nın Kamusal Yüzleri , Ed. Güven Arif Sargın, İstanbul, İletişim, 2017.
Yılmaz, Ahenk:	“Bellek Topografyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları ve Mekânsal Bir Deneyim olarak Hatırlama”, Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları , Ed. Leyla Neyzi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
Yörük, Zafer:	“Politik Psişe Olarak Türk Kimliği”, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Tarihi Cilt 4 , İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

ICTJ web sitesinden https://www.ictj.org/about/transitional-justice , Erişim Tarihi 15.02.2019
https://bianet.org/bianet/diger/134241-basbakan-dersim-icin-ozur-diliyorum , Erişim Tarihi 05.04.2019
http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-cumartesi-anneleri-ile-gorustu-16945633 , Erişim tarihi 06.04.2019
http://www.ihop.org.tr/2011/04/19/buetuen-kiilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasna-dair-uluslararası-sozleme/ Erişim Tarihi 06.04.2019
http://www.ihop.org.tr/2011/04/19/buetuen-kiilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasna-dair-uluslararası-sozleme/ Erişim Tarihi, 05.04.2019
https://www.birgun.net/haber-detay/12-eylul-darbesinin-korkunc-bilancosu-78576.html Erişim Tarihi, 15.04.2019

http://failibelli.org/tum-davalar/ Erişim Tarihi, 30.04.2019
https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-36852284 , Erişim Tarihi 30.04.2019
https://bianet.org/bianet/siyaset/111882-susurluk-kayip-silahlar-ve-hafiza Erişim Tarihi, 05.04.2019
http://www.toplumsalbellekplatformu.org/default1.asp?l=tr&kid=4&lid=1 , Erişim Tarihi 15.02.2018
http://bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/120002-derin-ailelerden-meclise-yuzlesmek-istiyoruz Erişim Tarihi 15.02.2018
http://bianet.org/biamag/ifade-ozgurlugu/126067-gercek-katilleri-incitin , Erişim Tarihi 16.02.2018
https://m.bianet.org/bianet/toplum/128123-hasan-ocak-in-ailesi-bir-kez-daha-adalet-icin-basvurdu Erişim Tarihi, 16.02.2018
https://www.evrensel.net/haber/344046/toplumsal-bellek-platformu-kaftancioglu-yu-ziyaret-etti , Erişim Tarihi 16.02.2018
https://www.birgun.net/haber-detay/toplumsal-bellek-129267.html , Erişim Tarihi 16.02.2018

:

,